

FESZTY ÁRPÁDNÉ
AKIK ELMENTEK...

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI
RÉSZVÉNYTÁRSULAT KIADÁSA

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2018
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-394-6 (online)
MEK-18824

TARTALOM

BEVEZETÉS.

JÓKAI VALLÁSVILÁGA.

FÜLEMÜLÉK APJA.

A SVÁBHEGYI „GRÓFOK”.

RÉSZLETEK

**A „JÖVENDŐ” 1905-ÖS ÉVFOLYAMÁBAN MEGJELENT
„JÓKAI-HÁZ” CÍMŰ FELJEGYZÉSEIMBŐL.**

MIKSZÁTH.

PÁR SZÓ

JÓKAI KIS ASZTALÁNAK POLITIKUS VENDÉGEIRŐL.

TISZA KÁLMÁN.

BÁRÓ BÁNFFY DEZSŐ.

SZILÁGYI DEZSŐ.

MESE

EGY NAGYON SZÉP ÉS NAGYON SZERENCSÉTTLEN ASSZONYRÓL ÉS AZ Ő FIARÓL.

AKIK SIETTEK ELMENNI.

AZ ÉN TANÁRAIM.

BÁRÓ MEDNYANSZKY LÁSZLÓ.

MUNKÁCSY.

AZ URAM.

AZ ÉDESAPÁM.

BEVEZETÉS.

Vagy két évvel ezelőtt egy villamoskalauz a körúton felállított egy gyereket ezzel a szóval: »Adjon helyet ennek az öreg nőnek«. Egészen nyugodtan, nem csúfolódva, nem rosszakarattal, de megállapítva: »öreg nő«.

Öreg nő!... Hát így vagyunk?

Forgott velem a föld... Öreg nő, meghalsz és nem csináltál semmit, hiába éltél...

Pedig kaptál ecsetet a sorstól. Nem tudtad megmarkolni. Kifújta kezedből a szél... Az igaz, sok szél fújt az én utamon! Forró déli, vad északi, szomorú, ónos esővel vegyes gonosz szelek.

Mert mindig magas csúcsokon kellett járnom. Nem magam hágtam fel, szeszélyes, forró fuvalat dobta oda kis bölcsöm.

Ott kellett járnom. Ott, ahol óriások élnek. Ott, ahol én, törpe halandó, nem élhettem a magam életét... Szegény képeim! Meghaltak, mielőtt megszülettek volna. Szegény ecsetem! Kiesett kezemből, mielőtt valamit alkothatott volna.

Lusta, fatalista természetemmel nem is kerestem. Belenyugodtam. Nem úgy volt megírva. Ez a sorsom. Kötelességem. Punktum.

Később - fogyván a fiatalság - azzal kezdtem magam vigasztalni: az el nem múltást, az utólagos érvényesülést talán a toll is meg tudja hozni; írni inkább ráérek, az csak tőlem függ. Toll, papiros akad mindig, mindenütt.

Elhatároztam, leírom, amit hallottam, láttam, obszerváltam a csúcsokon, fenn az óriások között. És leírom, amit magam átéltem.

Elég furcsa, érdekes, bonyodalmas élet volt. Tán tartozom is vele az utánam jövőknek; tán okul is valaki belőle valamikor, ha már sok mindent belepett a por - szobrot, virágot, tövist, sírdombot, meg nem festett vásznakot, agyonolvasott könyveket...

Ez a kötet az első részt tartalmazza. Pillanatfelvételeket, hangulatleírásokat, vázlatokat a csúcsokról. A magam életének leírása majd halálom után jelenik meg. Nálam, aki nem vagyok író, az írásnak csak akkor van értelme, ha teljesen őszinte. Különbösen szentimentális szószaporítás. S mert annyira nincs írói tehetségem, nem is próbálok írni, úgy tekintem, mintha festenek. Ecset helyett tollal. Ez minden.

Dédapámmal kezdem... Regénybe való alak. Hatalmas, nagyszabású, mégis fázik tőle az ember. Oszlopa a magyar kultúrának, de azt az oszlopot a legsivárabb sziklából faragták, olyanból, amelyiken nem nőtt se fű, se virág soha.

Régi nemescsaládból származott. Tanárnak készült; magánszorgalomból megtanult angolul, franciául, olaszul, lefordította Shakespeare legtöbb darabját, akkor! Otthagytta a tanárságot, elment színésznek, hogy játszassa is fordításait. Az első komoly magyar színtársulat hősszínésze, rendezője, lelke volt. Húsz évig küzdött, hogy megértesse publikumával a komoly művészetet, Shakespeare-t, és megszerettesse a magyarokkal a magyar nyelvet. Végre belefáradt, meguntta úttörő munkáját, visszament tanárnak. Letelepedett Miskolcon s ép olyan híres lett tudásáról a katedrán, mint ezelőtt játékaival a színpadon. A fiatalságot csak úgy lelkesítette, ez őt csak úgy imádta, mint színész korában.

De az éremnek ez csak egyik oldala; a másik másforma képet mutat!

Színész korában elvett egy angyali jó, félénk, szelíd teremtést, valami kis naív színésznőt, akiből dolgos jó anya, tűrő, alázatos feleség lett. Kilenc vagy tíz gyermeke született, kiknek az élete anyjukéval együtt abból állt, hogy reszkettek, éjjel-nappal reszkettek, míg végre szegény gyenge asszony belefáradt s elment pihenni, örökre. Pár év alatt a gyerekek is kikéredzkedtek, lassan, egyenként az anyjuk mellé.

Csak kettő maradt életben: Judit és Bebus. (Valódi nevét nem is tudom, így hallottam mindig emlegetni.)

Egészséges, erős, csodaszép gyerekek. Szembe akartak nézni az étellel.

Bebusnak mégse sikerült. Tizennyolc- vagy húsz éves korában, mint jezsuita papnövendék meghalt, örülten.

Most már csak Judit élt, az apa kedvence. Ez azonban nem akadályozta abban, hogy amint a gyerek betöltötte tizenkettedik évét, világgá ne küldje. Keresse meg a maga kenyerét. Neki már útban volt, más asszonyt akart a házhoz venni. Fiatal, műveletlen parasztlányt. Tán, gondolta, jobban fogja bírni a verést!... Csalódott. Pár év alatt az is kiszökött mellőle a föld alá, itthagya egyetlen kis árva leányát, Pepit, kit ha mostohanénje, Judit magához nem vesz, pont hétéves korában pesztrának adott volna az apja.

Csodálatos keverék: vad, brutális ősemler mint családapa, - tiszta, nagyszabású karakter mint hazafi és művész. Hatvan-hetven éves korában, ha meghallotta, hogy Pesten vagy Bécsben feltűnt egy híres zenész, énekes, színész, vagy egy új író darabját játsszák, nekiindult gyalog, ha kocsis nem volt.

Egyszer februárban sétált fel Bécsbe Miskolcra, Pesten át, örült hidegben.

Tüdőgyulladást kapott s a szó szoros értelmében mint a »művészet halottja« itthagyt mindent, - magyar nyelvet, Shakespeare-darabokat, katedrát... cinizmust, kegyetlenséget és egy szegény gyámoltalan, tizenhat éves harmadik feleséget.

*

Tehát Laborfalvy Róza lett a tizenkét éves, gyönyörű Benke Juditból. Akarata ellenére, muszájból. Komoly, szinte zord, magányos természeténél fogva inkább tanulni szeretett volna, úgy mint apja tanítványai. Hiába. Muszáj volt kenyeret keresni. Kántornéhoz, az akkori legnagyobb magyar színésznőhöz vitte el az atyja; annál mindig volt pár fiatal lány »nevelésben«; persze nem a mai kor pedagógiai elvei szerint, de hát: más idők, más emberek. Gyermeknevelési módszerének csak egy adatát hallottam emlegetni, ezt fel is jegyzem, részben mert világot vet a többi ismeretlenre, részben mert magyarázza Laborfalvy Róza későbbi életét, jellemét. Azt szeretném elérni, hogy ha a legőszintebben írok is, mindenki fokozottabb tisztelettel, szeretettel gondoljon rá.

A régi színészek sokat kóboroltak, - ma itt, holnap ott ütötték fel sátorfájukat, így nem igen tartottak rendes lakást. Kántornénak is csak egy szobája volt, annak felét is elfoglalta egy nagy-nagy fiókos ágy. (Ezt az intézményt ma már nem igen ismerik. Én még láttam egyet gyermekkoromban, azt hiszem a svábhegyi cselédszobában; fenn aludt, mint magasabb rangbeli, a szakácsnő, lenn a szobalány.)

Tehát egy ilyen hatalmas ágy-példánya volt Kántornénak. Ő azonban melegsívű és vendégszerető nő lévén, előadás után mindennap hozott még egy vendéget, megosztani saját emeletét...

Lent pedig aludt két-két kis tizenkét-tizennégy éves művésznövendék, bármilyen álmos, de mégis biztosan kíváncsi, szegény, kicsi gyereklány.

Nappal tanultak szavalni, énekelni, gitározni, mosni, vasalni, főzni - éjjel megismerték az élet izgalmait a fenségestől az undorítóig. Mert egy bármilyen geniális, de vad, temperamentumos, mosdatlan szájú asszony pásztorórái nagyon kevert és viharos kakofónia lehettek a fültanuk számára. Szegény kis gyerekeknek olyankor biztos alvást kellett színlelni, mert Kántorné temperamentuma nemcsak művészetben és szerelemben, de dühben és gorombaságban sem ismert határt. Félt tőle mindenki, aki élt és mozgott, kollégái, igazgatói, le egészen a sűgőkig. Minden melléje rendelt öltöztetőnő kórságot kapott s ijedtében megszurta gombostűvel, hajtűvel: menekültek, bujtak. Volt eset, nem akadt, aki öltöztesse. S ezt az asszonyt mégis úgy csodálta a nemzet, hogy a parlament megszavazott neki egy szép díszmagyar kosztűmöt Bánk bán előadására. Hódoltak a nagy művésznőnek, de irtóztak az asszonytól, aki fegyverével, a káromkodással úgy bánt, mint Jupiter a mennyköveivel...

Ez a nevelés magyarázza meg, miért kell nekem, az unokának, megvédenem az utókor előtt Laborfalvy Róza, a komoly, vérénél, idegrendszerénél fogva kemény, méltóságteljes, gyengéset nem ismerő nagy asszony emlékét.

Asszonyok, tegyék a kezüket szívükre s mondják őszintén, nem tiszteletreméltó hősnő-e az a lány, az a gyönyörű, királynői szépségű lány, aki ebből az ágyból kiindulva tizennyolc-húsz éves korában éjjel maga mossa, varrja ruháját a másnapi szerephez, aki sokszor éhezik, fázik, aki gyalog jár át dermesztő hidegben a befagyott Dunán Budára játszani, gyalog megy haza éjjel krumplit enni, ha elfogyott a gázsi, pedig ha akarna, lehetne német színésznő, lehetne sok minden, lakhatna palotában, csipkék között...

Éltek az ő módján nemcsak ő, sokan, fanatizmusból, és megteremtették a magyar színművészetet.

Azoktól, akik ilyen izgalmas, küzdelmes életet gyúrnak, birkóznak ki a sorstól, nem lehet kívánni, hogy úgy éljenek, mint jólnevelt kisasszonyok fehér szobában a mama mellett. Mennyi fiatal lány tesz vagy tenne, ha nem félne a következményektől, olyant, aminek regényekben még a leírását is összegombostűzik a guvernantok.

Azok felett, kik a színészvilág forró, buja levegőjében nőnek fel, ítélkezhetünk-e ugyanazzal a szigorú mértékkel?

Laborfalvy Rózának mindamelllett egészen mellékes volt a szerelem. Az ő két szenvedélye: tudásvágy, dicsőség. Nem asszony - királynő akart lenni. Nem szeretetet: tiszteletet, hódolatot várt, követelt.

Mielőtt Jókainé lett volna, nagyapám, Lendvay Márton iránt érzett óriási szerelemben élte ki magát. Az csak rövid ideig viszonzta.

Minden szépsége mellett Laborfalvy Róza neki nagyon komoly, túlhű és túlféltékeny volt. Hamar bezárta a könyvet. De szerető apja maradt szegény kisanyámnak. Nagyanyámat ennek dacára - vagy tán éppen ezért - ez a megszakadt szerelem végigkísérte élete végéig s fanatikus erővel jelentkezett minden a multat felidéző emlékezésre. Még öreg korában is szinte imádat-tal beszélt szépségéről, tehetségéről (állítólag szebb volt minden férfinál). Amelyik ásatag primadonna nagyobb darab kalácsra vágyott kávéjához, vagy pláne a zsebén akart erősebb metszést alkalmazni, elkezdte: »Ugyan kedves Jókainém! Hallotta már? Azt mondják, X. Y. jó Rómeó vagy Don Cézár de Bazán stb... Hej, ha látták volna, mi volt Lendvay ezekhez képest!... Az az alak, azok a szemek! Hát mikor mint Fra Diavolo felállt a hegyre és vállára vetett puskával énekelte: Nézd ott a hegytetőn... Az volt valami! Minden nő szerelmes lett bele!« Szegény asszony! Ragyogva hallgatta, visszaálmodva tízezredszer azt a rövid mámort. Kalács, pénz megvolt. Klapp, klapp, a nénik ráütöttek a tubákos szelencére és boldogan tipegtek haza, klapp, klapp...

Még maga Jókai is ugyanazon varázs alatt állott. Órákhosszat beszélt róla átszellemült arccal, ragyogó tekintettel. Ezt a különös pszichológiai rejtélyt úgy magyarázom, hogy neki, a szelíd, gyerekesen szolid, szőke, ábrándos, lelki életet élő fiúnak roppantul imponálhatott a könnyelmű, tüzes, fekete színész, aki olyan könnyen adta, vette a nőket, mint más a kesztyűit; aki megunt a z t a nőt is, aki neki i s t e n n ő és Magyarország egyik legragyogóbb szépsége volt.

De vissza kell térnem a megszakadt fonálhoz.

Nem, Laborfalvy Rózát nem szabad úgy megítélni az életéért, mint zárdanövendéket. Sokan szemére vetették hogy később, a Nemzeti Színház megszilárdulásával mulván a színészek nyomora, dicsősége teljében pazar életet folytatott, lovagolt, majmot, papagájokat tartott stb.

Először is: akkoriban majdnem minden színésznő lovagolt; megmámorosította őket a nemzeti megújulás tavaszi szellője. Az imádók udvarát, ragyogó színes életmódot, ajándékokat pedig úgy vette, mint királynő a neki járó hódolatot. Meg vagyok győződve, nem járt utána; hozták neki - hát elfogadta.

A kokettéria teljesen hiányzott belőle. Nem szeretett mulatni, táncolni. Méltóságteljesen járt-kelt, felsőbb lénynek érezve magát. Még fiatal barátnői se voltak. Vénasszonyokkal vette magát körül, akik jó kávé, kalács reményében folyton hízelegtek neki és Lendvayt magasztalták. Csak két fiatal nőről tudok, akivel érintkezett. Egyik egyetlen barátnője, a bájos és mindig vidám, áldott jószívű öreg Szigligeti néni, ahogy már én ismertem (de sok szidást mosolygott le a fejéről!); a másik pedig - csodálatosak az asszonyok! - Lendvay Mártonné Hivatal Anikó (később Latkóczyné). Talán a hiúság hajtotta össze őket, mert gyönyörűek lehettek - a királynői szépség és a bájos, filigrán rokokó figura, - a kornak két híres szép asszonya és még i s barátkoztak, vagy é p p e n a z é r t ? Ki lát be az asszonyi szívek rejtekeibe?

Vele a bájos, poétikus kis kultúrproduktummal lovagoltak együtt nyolcasokat a Városligetben, repülő hosszútollas kalapban, repülő hosszú uszályban; együtt játszották: Bánk bánt, Hamletet, Lear királyt s együtt a saját életük regényét. Mindenben vetélytársak, de gavalléros, becsületes vetélytársak. Lendvaynének nem volt soha leánya; szegény kisanyámnak második anyja lett. Bálványozta. (Hogy akkor, a lovaglások idején már elvált-e Lendvaytól, nem tudom. De azt hiszem, igen, és mindkettőnek egyformán emlék volt a közös nagy szerelem.)

A harmadik fiatal nő, akit még nagyon szeretett, a bájos Prielle Kornélia volt; ellenben halálosan gyűlölték egymást a szép Bulyovszky Lillával.

*

Dicsvágyán, nagy szerelmén kívül még egy szenvedélye volt nagyanyámnak: a régiségek gyűjtése. Pompás darabokat szedett össze »udvari szállítóitól« pár forintért, úgyszólván ingyen, mikor azok még kevés embernek kellettek. Olyan bútorai voltak, miknek párját ma múzeumokban őrzik.

Milyen festői, grandiózus, színes kép lehetett a csodálatos megjelenésű asszony - maga is olyan mint egy régi kép vagy Minerva-szobor - a sok művészi rendetlenségben összehalmozott antikvítás: óra, csecse-becse, papagáj, őz, majom és a sok-sok csúnya, sunyi, tubákoló, boszorkánykinézésű vénasszony között.

Az órák össze-vissza ketyegtek, duruzsoltak, muzsikáltak; a vénasszonyok hamis, monoton, édeskés hangon hízelegtek, a papagájok rikoltottak, a majom a vén udvarhölgyek hamis fürtjeivel küzködött, ő maga pedig némán, méltóságteljesen sétált közöttük, tartotta, fizette, etette őket, hogy parancsolhasson nekik, lenézhesse őket vagy játsszék velük.

Olyan lehetett, mint egy elvárásolt, lelkében tragédiákat hordozó tündérr királyasszony.

Királyasszony, mindig királyasszony, színpadon, otthon, mindig királyasszony...

*

Így élt, míg jött a forradalom.

Jött és felgyújtott mindent.

Az ő lelke is megtalálta igazi tartalmát. Hősnek, politikusnak született. Megértette.

A sors összehozta Jókaival. (Forradalmi szereplését, Jókaival való megismerkedését, első éveik hősiességét, stb. már sokan megírták, jobban mint én tudnám.)

Abban a percben, amint felvette a Jókai nevet, eldobott minden régi nexust, eltemette a multat, új asszonnyá lett.

Lelkesedéssel, kötelességérzéssel akart jó feleség lenni. És ez sikerült is neki. Megőrizte a férfi becsületét, szikla volt a forradalmárnak és hazafinak, - erős fal, amire az író mindig támaszkodhatott, - de boldogságot adni nem tudott. Az az erő nem adatott meg neki.

Mennyi dicsőség, ünnepeltetés, szerencse részese lett! Férje, a legnagyobb költő, legpoétikusabb alak, legjobb férj, minden kívánságát teljesítette, szerették egymást és mégis, - talán sohase volt boldog. Nem tudott az lenni, se mást azzá tenni. Nem tudott cirógatni, mosolyogni, otthont teremteni.

Tragédia volt.

Már régen, sokszor sürgették ismerőseim, kötelességem nagyanyám emlékét felidézni. Félve szántam rá magam, éreztem, nehezen fog menni. Nagyon sok személyes vonatkozás közül kell azt kibogoznom és mindig közöttünk áll egy árnyék: szegény kisanyám. Szegény kisanyám, akit nem ismertem. Pólyában voltam, amikor meghalt.

Gyönyörűen mondta Mikszáth »Jókai Mór élete és kora« című munkájában: »Annak a háznak az volt a tragédiája, hogy túlsok volt benne a titok«.

Az egész ház felett lebegett.

Nem folytathatom az írást, - mondjuk inkább, pár színnel, foltokkal való festést - ha fel nem emelem a fátyolt, ami, mióta csak eszmélni kezdtem, az élet egyik oldalát nálunk eltakarta. Anélkül gics lenne, édes, hamis, hazug gics.

Ha felemelem, azzal vádolhatnak - tiszteletlenség.

Isten látja: jó szándékkal, szeretettel, kegyelettel teszem.

Jogom van hozzá, hogy megjelentessek egy sápadt, szegény, fiatal lányt, aki a társadalmi rend szűkös kegyetlensége folytán felesleges volt a világon anyja esküvőjétől fogva.

Addig kedvenc, kincs, az egyetlen, a cél.

Azontúl?

Összeütközés köve az új családnak.

Mikor Petőfi hevesen, vadul ellenezte a házasságot, többek között ezt mondta: »Laborfalvy Róza már öreg Jókaihoz. Várjon pár évig és vegye el a lányát, ha már mindenáron a családba akar nőszülni«.

Úgy képzelem, ez a mondás sok későbbi félreértésnek, bajnak, gyanúsításnak lehetett a szülőanyja. Mint az elvetett sárkányfog, fantasztikus, nehéz, mérges virágot termelt: a féltékenységet, és ez a féltékenység kiterjedt automatikusan a lányára is.

Amint az nőtt, csinosodott, úgy öregedett ő.

Mennyi kín és szenvedés, hamis obszerváció, rosszul magyarázott hang, mozdulat, félre-magyarázott jóakarát - hogyha egyszer megindul a gyanúsítás.

Milyen kapóra jött falat lehetett ez a rögeszme a vénasszonyhadnak; ismét egy zablya, amit szegény, könnyen ingerelhető zsákmányuk fejére vethettek.

Szentül hiszem, így kellett lenni. Csak ez magyarázhatja meg azt, hogy Laborfalvy Róza, maga a jóság, adakozás, részvét, egyszerre úgy nem törődött a lányával. Sehova magával nem vitte; nem engedte színésznővé lenni, pedig, azt mondják, nagy tehetsége volt. (Nem az a zsáner, mint az édesanyja, egész lénye más volt. Víg, szellemes; nem szép, csak csinos, de tele bájjal, ötlettel, pajkos humorral.)

Mindig otthon ülnie és mindig hímeznie, hímeznie kellett fodros szoknyákat, blúzokat, csodás ruhákat, nem a maga használatára, nem a saját fiatal teste díszítésére: de az édesanyjának - színpadra. Színpadra, amiről neki csak álmodni volt szabad...

Nem csoda, hogy ez az apácaélet reakciót keltett szegény, temperamentumos, táncolni, nevetni vágyó fiatal leány lelkében.

Ha aztán akadt valaki a vénasszonyok között, aki titokban elvitte mulatni, bálozni, csoda-e, hogy örült szegény, bájos, szép, fiatal teremtés? Csoda-e, hogy ment szökve undok vénasszonyokkal, ha nem mehetett nyíltan, mint minden más leány, az édesanyjával?

Hol ismerhették meg egymást? Biztosan valami bálon.

Úgy hathatott rá délceg fiatalságával, mint a tündérkirály...

Hogy ki volt? Ízléstelenség volna elmondani.

Néha, még most is, idegen emberek, akik sohase láttak, eltűnődve kérdik: miért olyan ismerős a szemem, homlokom?

De erre a kérdésre nincs felelet.

Majdnem olyan büszke lehetek vérbeli apámra, akivel életemben csak egyszer, az esküvőm előtt beszéltem, mint arra, aki lányaként felnevelt, akit, bár csak lélekben volt az, apámnak éreztem, a legjobb apának, és minden élő ember között ezen a földön legjobban szerettem...

*

Az a pár mérgezett szó, csak az okozhatta mindezt.

Vagy tán, mert mint asszony szinte túlpuritán volt (ha nem Kántorné neveli, mindig is az lett volna), saját fiatalságát akarta a lányáéval tisztára mosni és tényleg szentnek, apácának szánta, csak nem tudta vezetni, mert hiányoztak az eszközei, hogy egy fiatal teremtésnek a lelkét megfogja?

Szegény anya, szegény lánya!

Amilyen ismeretlenül élt, úgy is halt meg kisanyám, huszonnégy éves korában, harminchat óra alatt.

Egy dermesztő februáriusi napon káposztát vásárolt a Dunánál, felhült, harmadnap meg volt halva.

Még csak nem is mondta, hogy beteg. Csendesen lefeküdt; az arcszíne lett, - azt mondják - olyan furcsa, sötétlilás, mindig a paplanát simogatta, mire orvost hívtak, halott volt.

Mi történhetett az anya lelkében? Abban a nemes, meleg szívben a z a l a t t ? ... A z u t á n ?

Ki tudná azt!

S vajjon az agyrém elhallgatott-e végre?

- - - -

Jött a fátyol... Kisanyám olajba festett arcképét felakasztották a szalónban, de a nevét nem ejtette ki soha többé senki. A finom, szép fej, amit Petiné Vályi Mari nagynéném festett róla, úgy szerepelt, mint Mari néni egy tanulmányfeje.

De engem, amint nőni, még tán nem is gondolkozni, csak sejtéseket, ösztönöket megérezni kezdtem, - sokszor elfogott valami furcsa, intenzív kíváncsiság. Kérdezősködéseimre különböző kérdezettek nagyon eltérő válaszokat adtak.

Amint nőtt az értelmem, nőtt a kíváncsiságom; kezdtem lassan, magamban, titokban emelgetni a fátyolt...

*

Ezek a gyermekkortól az életem végéig vezető árnyak még most is megfogják kezemben a tollat - az unokáéban; nem tudom, mire nyomdafestékre kerül a sor, eleresztik-e?

*

Már régen tudtam, ki néz le rám olyan szeretettel a régi faragott rámából, de egészen tizennyolc éves koromig, hivatalos adoptáltatásomig nem volt szabad elárulnom.

Mamának tanultam nevezni nagyanyámat, papának nevelőapámat pici koromban. Úgy neveztem, épp úgy szerettem őket azután is.

Az adoptálás se változtatott semmit, hisz addig is Jókai Rózának neveztek, addig is lányuként neveltek, szerettek.

*

Amit eddig nagyanyámról írtam, leginkább Lendvayné, Prielle Kornéliától, Káldy Gyulánétól hallottam. Mindezt aztán összekombináltam, mondhatnám összeéreztem.

Amit ezután írok róla - az író és politikus feleségéről, a háziasszonyról, jószívűségéről stb. - már a magam gyerekeimlélei és megfigyelései nyomán teszem.

Meg vagyok győződve, Jókaiából nem lett volna Jókai Laborfalvy Róza nélkül. Mint ahogy egyszer fiatal házaskorukban a híres, nehéz debreceni napokban visszatartotta az ügyvédségtől a tollal harcolásba belefáradt urát ezzel az egy szóval: »Móric, te félsz!« - úgy később is, végig, hány és hány regénye tán sohse készült volna el, ha Jókainé nem önt lelket sokszor beteges, fáradt, nem harcra termett puha urába, ha nem szuggerálja saját energiájával!

Míg papa dolgozott, úgy őrizte az ajtaját, mint a tigris. Oda ember be nem juthatott. Még a másik szobában se volt szabad törölgetni.

Ő tartotta vissza, amennyire tudta, a sok politikai szerepléstől is. (Így is többet törődött vele, mint kellett volna. Hát még a felesége nélkül!) Csodálatos, mennyire világosabb, logikusabb látása volt az asszonnak, mint a költő-óriásnak, akit csak az nem szedett rá, vagy nem használt ki, aki éppenséggel nem akarta.

A nőnek olyan egészséges ítélete volt, hogy a kortesek, kik valami görbe kimenetelt ígérő választási ügyben akarták megfogni és szónoki, írói, vagy - least but not last - váltóaláírói minőségben felhasználni, napokig lestek, somfordáltak a ház körül: mikor megy el az asszony, vagy lesz valami olyan dolga, hogy nem veszi észre a jószándékú látogatót.

Ha egyszer aztán végre bejutottak, minden rendben volt. A végén - Jókai fizetett.

De jaj volt, százszor jaj annak, akit rajtakapott nagyanyám; jaj, százszor jaj, lett-légyen főispán, gróf, vagy csak egyszerű falusi kortes. Nagy szemeivel kivallatta, kiszedte belőle a szándékát, bebizonyította letagadhatatlanul, hogy rá akarta szedni az urát, és repült a szerencsétlen - repült.

Mennyire tudta, hogy neki támasza, mankója, jobbkeze munkájában az asszony, legjobban egy nem igen ismert szerelmi regényének vége bizonyítja.

Egy haldokló, a forradalmat végigharcolt őrnagy-barátja megkérte, legyen apátlan, anyátlan kislányának és kisfiának a gyámja.

Évek multak. A gyerekek megnőttek, a lányból csodaszép szőke teremtés lett. Színitanodát végzett s úgy ebben, mint más hivatalos ügyeiben természetesen sok megbeszélése volt papával.

Akkor a korkülönbség már nagyon érezhető lehetett otthon. Jókai még 45-50 év közötti poétikus, szép férfi volt, beleszerethetett akárki.

A kikerülhetetlen be is következett.

Annyira beleőrült a gyönyörű tizennyolc éves üde, fiatal teremtésbe, hogy már-már váláson gondolkozott.

A lány köhögött és papa elhelyezte a füredi szanatóriumban.

Felesége persze nem tudott a dolgról semmit, a rossz nyelvek azonban dolgozni kezdtek, fürkészték, s végre valakinek sikerült Jókainak a lányhoz írt leveleit megszerezni és azokat, mint illik, feleségének elküldeni.

Milyen csodaszép, de a feleségének rettenetes levelek lehettek azok! A még fiatalon örülten szerelmes Jókai levelei egy gyönyörű fiatal lányhoz... A lány igazán szerette-e, vagy csak híres férjet akart, ez a sír rejtélye. Én szeretem hinni, hogy tényleg romantikus szerelem volt. Valahogy úgy megilletné Jókait ez a szép és szomorú regény...

De ez csak föltevés. A tény az, hogy Jókai a lánynak írt leveleiben nemcsak boldog szerelemről beszélt, hanem panaszkodott is feleségére, hogy az túlkoros hozzá, kínozza a féltékenységgel, stb.

Mi lehetett ez az olvasmány annak a büszke, kemény, az urát annyira szerető asszonynak!

Alig lehet elképzelni. Milyenek lehettek a szemei!

Még aznap el akarta hagyni a házat, másnap pedig beadni a válópört.

Mint sokszor az álmodó emberek, akik megrémülnek, amint valósággá lesz az, amiről álmodtak, - egyszerre nem kell nekik - Jókai is megijedt, összetörött.

Megijedt a jövőtől; megérezte, neki nem az a főfeladata ezen a földön, hogy boldog legyen, hanem, hogy írjon, nagyon sokat írjon, misszióját teljesítse és azt is tudta, hogy a felesége nélkül csak félember volna. Mellette jutott fel ilyen magasra, mellette tudja csak az elért nagyságot meg is tartani.

Térden állva könyörgött, míg az asszony meg nem bocsátott; akkor örömeiben az ölébe kapta és úgy táncolt vele körül a szobában (ezeket a részleteket magától nagyanyámtól hallottam, élete utolsó éveiben; ez volt az egyetlen eset, mikor valamit asszonyi életéből elmesélt).

Jókai szakított a lánnyal s az egy év alatt meghalt tüdővészben. Hogy a szakítás siettette-e halálát, vagy az úgyis bekövetkezett volna, ki tudna arra feleletet adni?

Tán három év múlva fivére is utána ment, de szegény fiú előbb teljesen elzüllött. Papát is sokat zsarolta. Emlékszem, egy reggel a posta kis ajánlott csomagot hozott. Papa kibontotta, pár írás, egy gyászjelentés hivatalból és az egyetlen, ami megmaradt utána, - a családi címeres pecsétgyűrű. Gyámjának küldték hivatalból.

*

Sokszor emlegettem nagyanyám vénasszonyait.

Micsoda gárda volt! Cranachnak kellett volna feljönni sírjából, hogy lefesse őket.

Két részre oszlott. Egyik a sokszor emlegetett éhes, vén színésznők, kik a jó falat kedvéért hozták a pletykákat és dícsérték, szidták azt, akit éppen kellett; kiismerték nagyanyám féltékenységét és a szó szoros értelmében ebből a tudományból éltek. Szörnyű, ravasz arcú, piszkos, undorító vénasszonyok. Egy volt köztük csak szép, tiszta, rendes - mégis a legirtózatosabb, de róla majd később, nagyanyám jószívűségének lefestésére szánt részben.

Egyenként már nem látom őket. Összemosódnak egy rettenetes csúf gyerek-emlékké. De egyet mégis... Bodorffynénak hívták. (Röviden Bodrinénak.) Az ura basszista volt az Operánál, és a színészcsaládok legritkább fajtájához tartoztak: a hűségesekekhez, sőt elválhatatlankhoz. Vagy harminc éven át Bodriné még az öltözőbe is elkísérte Bodrit.

Boldog együttérzésük alapja: a higiéné volt.

Rendkívül elővigyázatosak voltak; ha meghívták őket valahova, ahol, sejtették, jó ebéd lesz, mindjárt hánytatót is vittek magukkal, »mert kérem az óvatos ember jóllakhat és mégse fog soha megártani!«

De cseresznyét vagy meggyet még ezen védszerekkel felfegyverkezve se mertek volna enni - ciántartalma miatt.

Bodrinak egy női pléd volt a nyakára csavarva, legforróbb nyári napokon is. Olyan nagy művésznek, mint ő, vigyázni kell a torkára!

A földön semmi se tartós. Bodri harminc- vagy negyvenévi boldog házasság után gonosz dologra adta a fejét: egy kajla kóristánét szerzett magának Füreden.

Csúf volt az istenadta, de fiatal, és szép szerelmes leveleket tudott írni, rózsaszín papíron, még virágcsokrok is voltak rajta!

Megtudta Bodriné. Elfogta a leveleket és jaj volt nemcsak Bodrinak, de minden ismerősének. Mikor már az ozsonna-barátnői nem hallgatták tovább, rohant felolvasni őket pékhez, cukrászhoz, borbélyhoz, szabóhoz s mikor már azokat se tudta lefogni, minket, gyerekeket üldözött, míg lassanként mindenünnen ki nem tessékelték.

Akkor azután Bodri egyedül hallgathatta a sírást, veszekedést, míg nagyon elkeseredett és - nem revolvert vett elő, szebb halált választott - jóllakott kedvére életében először egy óriási tál cseresznyével.

Másnapra meg is halt!

Hogy azután Bodrinéval mi történt, nem tudom már.

*

A gárda másik részére, a batyus vénasszonyokra, akik nagyanyám gyűjtési szenvedélyét használták ki, már jobban emlékszem. Ami igaz, igaz. Ezek között egy szimpatikus is volt, Böcknéni. Jókai-regénybe való alak. Azt mesélték róla, a forradalom alatt és után nagy szolgálato-
kat tett Nyári Pálnak. Sok embert megmentett, Schodelné bizalmát teljesen bírta és veszélyes megbízásokat fogadott el csak az ügy érdekében, haszon nélkül. Az összes erdélyi mágnás asszonyok zseb- és szívtitkainak bizományosa volt. Valószínűleg ott vásárolt Erdélyben, mert mindig történelmi vonatkozású tárgyakat hozott. Régi ruhákat, brokátokat, csipkéket, múzeum után síró órákat és násfákat. Nem bánta, ha nem vesz is nagyanyám, elhozta mutatni és l'art pour l'art együtt gyönyörködtek benne. Szegény, hamar meghalt.

A másik bizalmast már szívem egész tüzével gyűlöltem, azt hiszem erőszakos, arrogáns modoráért is, de főleg, mert mindig gyémántot, gyöngyöt, drága modern ékszert hozott s ha nagyanyám nem akart valamit megvenni, addig rázta, csillogtatta kincseit a lámpa előtt, kis szűrős szemével addig szuggerálta, míg nagyanyám nem tudott ellentállni, és papának fizetni kellett. Gyűlöltem, gyűlöltem. Tán azért nem szeretem máig se a modern ékszert: diadémokat, kolliékat, briliánsfüggőket. Mintha azok is olyan szűrősen néznének. Hengegnek, éles hangon szólnak a szemhez. Hajdan sok szép holmim volt, de modern ékszerszertől mindig fizikai fájdalmat éreztem, sose bírtam hordani.

Jöttek aztán, persze, szerényebb öreg nők is, szerényebb holmival, s végül egy erősebb nem-beli bátyus, ki mint kis inasfiú valami kereskedésből vitt először árut a fiatal művésznőnek, s attól a naptól fogva hűséggel szolgálta élete végéig. Nem hízelgett, nem hazudott, nem csalt, csendes, ragaszkodó, dolgozó kereskedő volt. Ismerte úrnője gyengéjét: szereti, ha kiszolgálják, s ezért a hátán hordta a ruhaszöveteket választás végett Wottitztól még nyáron is a Svábhegyre. Volt ugyan kocsink, nagyanyám bemehetett volna vásárolni, de unta, s így Friedrich batujában összpontosult és merült ki házunkra nézve a divat minden változatossága. Ami nem volt benne, egyszerűen nem létezett. Bútorral is trafikált, s néha pár szép darab kedvéért beállított egy egész kocsi rozoga ócskasággal. Nagyanyám, hogy a raritásokhoz hozzájuthasson, iskolapadtól kezdve káposztáshordóig, öreg mángorlóig - ami egyenesen padlásra került, vagy szegények közt lett kiosztva - mindent, mindent megvett.

De a legjókaisabb kincsforrás egy piszkos, ócska kis bolt volt a Múzeum körúton. (Le is írta papa a Kőszívű ember fiaiban.)

Erre a boltra úgy emlékszem, mint fantasztikus álmra.

Kicsi, düledező ajtaja előtt ült télen-nyáron két kicsi székecskén egy öreg zsidó házaspár. A kicsi ember szelíd, intelligens arcú, az asszony hatalmas, nagy, fekete, erőszakos, durva, vad energiájú. (Mindig azon csodálkoztam, hogy fér el a kis széken.) Nagy, piszkos, szürke kendő takarta, az urát pedig lehetetlen rongyok. Mögöttük a boltban öreg kopott lim-lom, szegény embereknek szánt ócska portéka. De ha valaki ismerte a varázs-szót, szézám megnyílt, az öregek felálltak, a menet megindult, s a szűk kis bolthelyiségen túl csodás termek tátongtak, telve össze-vissza dobált, a világ minden részéről idekerült kincsekkel. Arany-ezüst csillogott a gyertyafény simogatására. Fegyverek, ritka bútorok, órák, csillárok kápráztatták a szemet. A férfi maga is gyönyörködött holmijában. Félig-meddig értette, de az asszony agyáig csak az jutott el, hogy az urak szeretik az ilyesmit, tehát érték, amit olcsón kell megszerezni és drágán eladni. Nagyanyám - szakértő a szó legszigorúbb értelmében - a sok kincs között is mindig megtalálta a legértékesebbet, amit az öregek néha kevesebbre becsültek kisebb kvalitású dolgoknál. Mégis - sok kicsi sokra megy - nagy gondot okozott ez a szenvedély a háztartás rovására. Lassan-lassan el kellett válnia legkedvesebb darabjaitól. Mire behúnyta a szemét, kis múzeumának már negyedrésze is aligha volt meg.

No és mennyit ajándékozott el, úristen! Mert a jószívűsége egészen mesébe illő. Sok csalódást is kellett elkönyvelnie az életén keresztül. Prédája volt minden csalónak. Amilyen jól kiismer-te az ura zsarolóit, olyan vak volt a sajátjai iránt.

Két esetre emlékszem különösen. Egyszer az uccán egy fiatal színésznő kis gyerekével a karján letérdepelt előtte, a ruhája szélét csókolta és segítségért könyörgött. Nagyanyám könnyezve hozta haza, hónapokig ott tartotta, fél ruhatárát neki ajándékozta, fehérneműt varratott neki.

Egy szép napon aztán a hölgy - mikor már úgy ki volt stafirozva, mint egy hercegnő - hálából szó nélkül megszökött, otthagya másfél éves siketnéma kislányát.

A nyomorékot nagyanyám becézte, imádta, pedig, szegényke, de sok bajt okozott. Kicsit nehézfejű volt s nem tudta megtanulni a szobatisztaságot.

A lakás akkor már egészen elviselhetetlen volt. Négy-öt kutya, három-négy macska, azok ugyan rendesen viselkedtek, de mégis sok a jóból. Most még köztük a gyerek!

Szegényke ösztönszerűen érezte árvaságát, úgy ragaszkodott nagyanyámhoz, akár Nero, az öreg házőrző kutyánk.

A kicsi nőtt, mászni kezdett, egyszer leesett a létráról s maga is belátva, nem tud ezen a planétán sehogy se elhelyezkedni, - se ember, se állat - pár óra múlva nagyanyám ölébe hajtotta a fejét, ránézett gyönyörű nagy barna szemével s elaludt.

Az anyja soha meg se kérdezte, mi lett a lányából.

A másik eset az a bizonyos öregasszony, akiről már említést tettem. A gárda egyetlen formás tagja.

A hölgy, mint állította, kora egyik legjobb primadonnája volt. Nagyanyám különösen az erényeiért becsülte, mert állítólag egész életében megvetette a férfiakat. Neki »olyasmi, mint egy férfi, sohse kellett«. Nagyanyám könnyezett a meghatottságtól. Éveken át nálunk ebédelt, utolsó időben még a lakását is nagyanyám fizette. (Vagy 8-10 jószívű színész, színésznő is segítette, mint a nagy idők utolsó tanuját.)

Öreg volt, szegény volt, erényes volt, tudott mesélni a napóleoni időkről, tehát minden virág neki nyílt nálunk.

Nohát ezt az erényes nőt úgy ütötte meg a szél nyolcvanöt éves korában, mikor éppen egy előkelő fiatalurat várt este 10 órakor, - fehér ruhában, kifestve, legyezővel a kezében!

Minden este hat órakor elbúcsúzott, megáldott mindenkit, ment haza, lefeküdni, imádkozni, szegény, fáradt öreg nénike... Éjjel aztán, mikor szomszédai aludtak, felkelt, stb., stb.

Fiókjában sok pénzt, festéket, cukrot találtak.

A virágnak megtiltani nem lehet...!

*

Szegény nagyanyám. Teljesen le volt sujtva. Emberismerete, hite, jósága bepiszkítva, nevetéssé téve. Napokig szavát se hallottuk és talán egyetlenegyszer életében, aznap elkergetett egy koldust, aki kenyeret kért tőle.

De csak aznap. Másnap újból kezdte, hogy harmadnap újból csalódjék.

*

Ennyi az asszonyról. A művésznő egy nagy igazságtalanság terhe alatt volt kénytelen aránylag fiatalon, tán ötven éves korában megválni a színpadtól.

Milyen nehéz ez öreg színésznőnek is, - ha ott igazán nagy sikereket, forró alkotó órákat élt át - hát még annak, aki erős, egészséges, munkaképes, hirtelen, váratlanul, egy sértés folytán.

Szegény nagyanyám. Ő is hibás volt, de társai túlságosan kegyetlenül büntették.

Uralkodási vágya, féltékenysége nem volt helyes, igaz. De a fő, amiért lakolnia kellett: meg nem alkuvó komolysága a művészetben. Abban a korban egész szokatlan történelmi ismeretei voltak. Könyvtára volt kosztümkönyvekből, ezek nyomán varratta minden ruháját, és ezt megkövetelte a többiektől is. Nem engedte, hogy klasszikus darabokban a színésznők magas-sarkú cipőben, fűzőben, tornyos frizurában jelenjenek meg, s ez a kis görög nőknek rettene-

tesen fájt. Addig pörölt, erőszakoskodott, míg minden bútor, fegyver, korhú nem volt a színpadon. Nem engedett komoly darabok alatt a páholyokba felnevetgélni, stb., stb.

Az is meglehet, hogy a szép és fiatal nőekkel kicsit szigorúbb volt, mint kellett volna; az is meglehet, nem akarta elég hamar belátni, hogy ötven éves művésznak már át kell adni egyes szerepeket a húsz- meg huszonöt éveseknek. Ez mind meglehet. De mégse kellett volna ilyen kegyetlenül büntetni egy olyan súlyú művésznőt, - így kiugratni abból a színházból, amelynek megteremtői közé tartozott.

Történt pedig a dolog ily módon: egyszer az a hír jelent meg a lapokban, Jókainé előrehaladott kora folytán megválna a Nemzeti Színháztól. És az igazgatóság nem sietett helyreigazítani, se Jókainét nem kérték fel erre. Kiteszékelés a legbrutálisabb formában. Halálos döfés vidámabb, könnyebb, kevésbé önérzetes kedélynek is, - hát neki!

Levonta a konzekvenciákat. Mint a sebzett vad, elbujt a világtól. Emberkerülővé lett, állatokkal, szegényekkel vette körül magát.

Ettől az időtől fogva a Jókai-ház nagyon-nagyon szomorú ház lett...

És ettől az időtől fogva kezdődnek az én emlékeim. Sötét emlékek...

A vénasszonyok most hatalmaskodtak el aztán csak végleg felette!

Ebben az időben zajlott le Jókai szerelmi álma is.

Sokat szenvedhetett. Ilyen mély sebet kapni mint asszonynak, mint művésznőnek, egyszerre!

Egyszerre rájönni arra, hogy öregszik.

Mi maradt, ami a lelkét betöltse? Olvasás, főzés. És az erős hit saját abszolút csalhatatlanságában. Ez is egy mankó mindenestre.

Amit ő nem látott, egyszerűen nem létezett. Amit nem szeretett, nem lehetett jó.

Például a természettudományt személyesen gyűlölte. Féltékeny volt rá, mert neki idegen régiókba ragadja az ura lelkét. Gyűlölte, azt hiszem, éppen mert nagyon fájt neki, hogy fiatal korában nem volt alkalma ebben az irányban is fejleszteni intelligenciáját.

Roppant kedves volt, mikor haragjában afelett, hogy ilyen ostobaságokkal töltjük az időt papával (én persze csak mint hallgató), felénk dörögte: No csak tanuljátok megint az »infuzóriák anatómiáját!« Hol hallotta mint gúnyszót alkalmazni, Isten tudja. Diadalmasan villogott ránk: »Most már csak kicsinyek lettetek!«

Ilyenkor aztán vagy elővett egy vaskos történelmi munkát (ránézve csak a történelem volt komoly tudomány), vagy a konyhába ment főzni.

Főzni! Életének harmadik szenvedélye. A színházi tragédia után pedig, mondhatnám, egyetlen. A gyűjtésnél is erősebben uralkodott rajta. Lázasan, izgatottan főzött, belefajta minden keserűségét. Pedig ő, szegény, gyomorbajos lévén, alig evett, jóformán kávéval élt. Papa se volt nagy evő, mégis néha tizenhat fogásból állt az ebéd!

Szakácszeni volt, az igaz. Bárhol utazott, recepteket gyűjtött. Elsőrangú szakácsnőt tartott, azért mindent ő főzött. Főképp a főzelékekre fordított nagy gondot, az ebédnek az urára nézve legfontosabb részére.

Hihetetlen mennyiségű és fajtájú ecetje volt. Tea, rózsa, málna, liliom, tárkony, szeder, stb., stb. Ettünk cibere-levest (beh rossz!), mannát, harmatkását, furcsa színű barabolyt (de nagyon jó!), ostyepka-sajtot, tojásgyümölcsöt, jurgita-tököt töltve paradicsommal, lengyel nyelvet cukorral, mazsolával, mandulával. Százféle gombát, rózsalekvárt, csíkot, csigát, töltött

malacot visszavarrva a saját bőrébe, török, szerb, zsidó és tudja ördög miféle sok csodát, a francia és délnémet konyha rendes remekeiről nem is beszélve.

Csak a divatos ételeket nem szerette. Főleg amit kávéházban, cukrászdában vagy más ilyen elítélt helyen árulnak. Például fagyaltot nem volt szabad a házban enni. Csak én kaptam minden nyáron egyszer nevemnapjára Füreden egy adaggal. (Micsoda percek voltak azok! Emlékszem, pont négy órakor ment érte a cseléd.)

Milyen kávéja volt! És hogy főtt az a kávé!

Volt egy vegyi lombikja, hosszú nyakú, abban forrott pont másfél óráig. Minden reggel öt órakor fel kellett kelni az egész háznak. (Persze papát kivéve.) Körülültük a masinát és, télen gyertyánál, vacogva vártuk, míg elkészült a barna csoda.

Akkor aztán kiosztotta a varázsfolyadékot, papát pedig fölkellették, hogy azonmód frissiben élvezhesse. Körülbelül tizenkét éves koromtól fogva az én tisztem volt a pörkölés. Komplikált dolog, alapos türelmet és szeretetet igényelt. Kezelnit, itatóspapírral frotírozni a babszemeket, nehogy kiizzadjanak, fujni, míg a bab külső vékony hártájára el nem repül, s míg végre tompa egyöntetű világosbarnára nem pirul.

De az azután kávé volt, nagy betűkkel írva!

És pohár, amiből megittuk!

Főleg papáé és mamáé szinte tiszteletet parancsoltak. Serlegszerű, nagy talpas poharak. Olyan komolyan és méltóságteljesen, de azért jóakarattal néztek az emberre, mindig azt hittem, ha meg merném szólítani őket, felelnének.

*

Szegény nagyanyám! Jó hogy ez a szenvedélye kitartott élete végéig. Másban úgy sem lelte örömét.

Öregsége nagyon szomorú lett.

Sok szenvedésre predestinálta a sors.

A baj, gond fekete nemtője már fiatal korában rátette a kezét, s megbélyegezte egy rettentő éjszakán...

1849 október 6-ot írtak. Papa valahol a Bükkben bujdosott. Ki volt rá mondva a halálos ítélet. Nagyanyám egyedül volt Pesten.

Aznap is, mint rendesen, korán reggel sietett próbára.

Borús, szomorú, lucskos októberi nap volt. Az üres, kihalt uccán sötét tömeg bontakozott ki a ködből.

Tolókosci. Olyan, amilyen a levágott marhát szokták szállítani.

A sötét takaróval beburkolt massa közeledett, és a kosci oldaláról - mint ahogy a levágott marhának a lába szokott lelógni - lógott ki a magyar mártírok egyik halottjának szent, mezítelen lába...

Az asszony az urára gondolt, - és az erre a napra boruló éjszakán Laborfalvy Rózának megöszült a haja.

*

Ettől a naptól fogva mindig többször és többször borultak sűrű ködök az életére.

Mint meséltem már, volt sok, nagyon sok jóban része. Ünneplés, ragyogás, szeretet, imádott férj, de szerencsétlen természetével a jót sose tudta élvezni, a rosszat pedig százszorosan érezte.

Nem volt tehetsége a boldogsághoz.

Minél öregebb, annál magányosabb, emberkerülőbb lett.

Küszöbünket lassan majd benőtte a fű.

Az a körülmény, hogy én nagy lány lettem, nem változtatott az állapotokon semmit. Azt hitte, én is olyan öreg vagyok, mint ő; vagy egyáltalán nem is gondolkozott azon, hogy létezik a világon korkülönbség, - fiatalság, - és annak más vágyai is vannak, mint az, hogy a kávé nagyszerű legyen...

Házunk nem nyílt meg soha senki számára. A színház volt egyetlen szórakozásunk. Oda mindig eljárt, még egész öreg korában is. De csak hogy másnap annál keserűbb, gyanakvóbb legyen.

Kínozta és vonzotta.

Halála előtt évekig volt beteg. Rengeteget szenvedett. De nem tudott róla senki. Sógora, Hurai bácsi, háziorvosunk, mindennapos volt a háznál, még előtte is eltitkolt mindent.

Micsoda erő kellett ehez!

És mindez csak azért, nehogy a fiatalabb színésznők sajnálkozhassanak felette.

Azért sem! Nem öreg. Nem beteg. Nem fog meghalni.

Szegény nagyanyám...

Elmúlása nehéz volt. Két napig küzdöttek, a székely asszony és a halál.

Az erős asszonynak mégis meg kellett adnia magát.

Győzött a még erősebb.

*

Sok szegénye siratta családján és tisztelőin kívül.

Anyját vesztette benne ember, állat, minden, ami el volt nyomva, ami szenvedett.

JÓKAI VALLÁSVILÁGA.

És most arról emlékezem meg, aki nekem legrágább, embernek a legbübájosabb volt: Jókairól.

Jókai belső életének arról a fejezetéről, ami nekem belőle legszentebb - talán mert rajtam kívül alig ismeri más -; a vallásáról.

Lelkének minden megnyilatkozása az egész országé. Ezt az egyet, az ő külön vallásvilágát fősvényen őriztem eddig magamnak. Hanem ma, mikor az emberben élő minden szeretet, adakozási vágy utat kér, elötör, az az érzésem, - másoknak is kell hogy adjak belőle.

Kálvinista volt. De kálvinistasága csak abban nyilvánult, hogy nem szerette a spenótot és sárgarépát, mert, mint mesélte »gyermekkoromban fejembe verték, hogy ezek pápista ételek«, ellenben rajongott a bablevésért disznókörmel, amit az apai házban »kálvinista mennyországának«, »angyalbakancsnak« neveztek.

Ebben a kis tréfában rejlett az ő egész vallásos türelmetlensége. Mondhatnám, a föld minden vallását tisztelte, de otthon egyikben se volt.

Kiragadta mindegyikből azt, ami belőle a legszebb. Abból s fantáziájából alakult ki az a természettani, csillagászati alapon álló, amellet a gyermek naiv hitének minden bájával bíró c s o d a - v i l á g , amihez hasonló szép, nagy, nem tudom, emberi lélekben fog-e még születni.

Az ég minden csillagának megvolt a maga meséje. Mindegyikben járt már. Ismerte. Barátságban volt a természeti erőkkal. Viharban kiment a nyitott verandára, mintha vendéget várna. Mint gyermek ilyenkor mindig azt éreztem: több mint ember. Az a csudás élet a szemében! Mintha azt mondta volna a villámnak, szélvésznek: »Ti hozzám jöttetek, testvéreim vagytok, a mindnyájunk Apja küldött, meséljetek arról a sok-sok csodáról, amit a föld határán kívül láttok, hallatok, - miket az itteni emberek még csak meg se értenek«.

És amilyen fenség volt ilyenkor az arcán, olyan bübájos gyengédség, mikor a reggeli szellő homlokát símogatta; mintha akkor súgta volna fülébe azokat a bübájos dolgokat, miket ő napközben aztán mesélt, leírt nekünk.

Ha csak csillagászati alapra építette volna hitét, az ember azt gondolná, Flammariont olvasta. (Ez különben valószínű, mert a világ majdnem minden természettudományi, csillagászati munkáját ismerte. De ebben az esetben nem hinném, hogy azok hatottak volna rá; olyanvalakinél, aki annyit olvas, tanul, alkot, olyan érzés válhat csak ilyen erőssé, mint az ő csillagvilág-hite, ami a s a j á t lelkében született.) És fantáziája gyönyörű birodalmának ez csak egy része. Hol van az a rengeteg misztikus erő, ami a csillagok és a föld között az összeköttetést alkotta?

Mindazt, amit eddig szépet emberek a földön éreztek, ezredekkel ezelőtt és azóta, - életvidám görögök, fatalista törökök, mély-misztikus indusok, viharimádó germánok - egymaga átérezte, mint hódító hadvezér egy birodalommá tömörítette. De királynak a krisztusi szeretet, igazság, egyenlőség felé törekvés tanát ismerte el.

Ebbe a birodalomba vezetett be engem, mint tíz-tizenkét éves gyermeket, kézenfogva, csillagos estéken.

A szellő odahozta egy-egy bűgő-zűgő csobbanását a Balatonnak, egy-egy foszlányát a cigányzenének, - a rózsák illatoztak a Rózsák Apjának - és Ő mesélt...

Mint már megírtam, nagyanyámat nem érdekelte a csillagászat. Sokkal reálisabb, pozitívabb, mondhatnám férfiasabb intelligencia volt. Félt az ismeretlentől, túlvilágtól, haláltól,

bizonytalanságtól. Nem szeretett előre gondolni. A távcső teljesen papa királysága volt. De kellett neki egy alattvaló, - hacsak gyermek is - akinek teóriáját kifejthesse. Ennek köszönhetem fiatalságom legszebb óráit. Hát még mikor meg-meglátogatta régi pápai tanára, Tarczy Lajos, híres természettudós! Elővették papa nagy távcsövét (akkora lencséje volt mint egy tányér, láttuk benne a Saturnus összes gyűrűit) s álmodoztak: Mi van? Mi lehet! De szép volt hallgatni.

Fanatikusán hitte, akik érdemeket szereztek rá, főleg akikben erős volt a szép, jobb, tisztább utáni vágy, haláluk után tökéletesebb csillagba jutnak, ahol intelligensebbek, nemesebbek, légiesebbek lesznek. A rosszszívűség, állati tunyaság, brutalitás pedig még fejletlenebb életviszonyok közé löki vissza az egyént.

A Marsba készült. Emlékszem, svábhegyi teraszunk ablaka narancssárga és bíborvörös üveglapokból volt összerakva. Órákhosszat néztük rajta keresztül a fákat, virágokat s próbáltuk elképzelni, ilyen világítás lesz odafenn is, a Marson.

Csodálatos, milyen megérzése, látnoki ereje van sokszor a költőnek. Egy novellájában táborozó katonák ismeretlen csillagot fedeztek fel. Huszonnyolc évvel a könyv megjelenése után tudósok ugyanott, az Androméda ködképében új csillag létezését állapították meg.

Tudás nem vezethette, mert bár foglalkozott a csillagászzal mint tudománnyal is, mégse olyan behatóan, hogy ilyen felfedezése lehetett volna. Talán pusztán véletlen, de én hiszem - látnoki ereje; sok hasonlóan különös észrevételem beszél emellett.

Megható volt esti imája. Mint kisfiú korában, öreg napjaiban is összetett kezekkel, a kisgyermek és a nagy zseni teljes bizalmával, imádkozott Istenéhez. Minden örömeiben, bajában hozzá fordult; hitte, közvetlen meghallgatja őt; szerette mesélni, hányszor mentette meg nagy veszedelmektől.

Mennyire hitt a lélek halhatatlanságában! És abban is, hogy az élők s halottak között nem szűnik meg a lelki összeköttetés. Petőfitől félt negyven-ötven évvel halála után is. Ha a parlamentben népszerűségét kihasználták valami túllójalás ügyben, este, vacsoránál úgy nézett félszemmel az égre, mint iskolásgyermek az igazgató úr ajtajára, ha rossz fát tett a tűzre.

Sose felejttem el... Rövid idővel azelőtt történt, hogy utoljára láttam. Petőfi halálának ötvenéves évfordulóján felszólították, tartson emlékbeszédet Segesváron a síremlék felett.

Forró nyár volt és ő gyengélkedett. Féltettük nagyon s bár mindenáron menni akart, addig kértük az urammal, míg megírta a lemondólevelet. Öreg, beteges, nem neki való az utazás.

Helyette Kovács Gyula színészt bízták meg a fárasztó, de gyönyörű feladattal.

Másnap azután, hogy az ünnepélyt megtartották, kétségbeesetten, jajszóval rohant be hozzám:

- Kovács Gyula meghalt! Meghalt a sír felett! Én öltem meg, az a halál nekem volt szánva. Engem kért, engem hívott Petőfi!

És sírt, zokogott, olyan szívettépően, keservesen, mint ahogy nem őt, de tán senkit sem láttam sírni soha. Egy megkínzott óriás fájdalma lehet ilyen.

Három napig bezárkózva, összezúzva ült szobájában, nem ivott, nem evett s - ami soha életében nem történt - nem írt. Mi mehetett ezalatt végbe a lelkében? Petőfivel mit beszélhetett? Szinte hátborzongató volt az az érzés: most, míg mi mindennapi apró munkánkat végezzük, a közelünkben Petőfi s Jókai lelke olyan rettenetes, grandiózus kibeszélést tartanak, amilyen felségeset ők se tudtak volna megírni.

Mi lett a vége? Csak az Isten tudja.

Attól a naptól fogva nem láttam, hogy Petőfi arcképét nézegette volna. Félt tőle. Lelkét nem érezte maga mellett. Egyedül, támasz nélkül tétova, habozó lett...

Mintha félt volna az egész élettől...

Mintha érezte volna, ilyen szép halála már nem lehet többé...

*

Ezután két-három héttel, meleg csillagos estén a kertben üldögéltünk s ő egész meglepően, váratlanul azt a kérdést intézte hozzám: ha meghalt, fogok-e szőlőjére vigyázni? Mert - magyarázta - tudja, a virágokat sokkal jobban szeretem; fél, mostohagyermekem lesz a szőlő. Gondoljak mindig arra - ő a Marsról mindent látni fog - nem kerülhet olyan messzire, hogy a kertjétől elszakadhasson, s akkor nem lesz egy nyugodt perce sem.

Ezután pár héttel elbúcsúzott tőlünk - mi is a Svábhegytől.

Régen volt. Sok idő mult el. Néz-e még a Marsról? Gondol-e rám, ránk, a szőlőjére, szegény hazájára?

Szegény magyarokra?

FÜLEMÜLÉK APJA.

Határozottan azt hiszem, madarat, virágot, gyümölcsstermő növényt, azaz: a természet színét és hangját sokkal jobban, intenzívebben szerette Jókai Mór, mint ahogy valaha emberi lényt szeretett.

...Úgy képzelem, egy ember sem lehetett elég színes ahoz, hogy fantáziáját hosszabban lekösse.

Kertjében együtt élt minden virággal, együtt dalolt minden madárral s a legszebb pille sem szállt könnyebben, mint az ő fantáziája.

A rózsák dúsan nyílottak keze alatt; a gyümölcs zamatos volt, de ez tán minden gondos kertésznél így van. Én csak Jókai madarairól akarok emlékezni s egy pár tollas barátját fölidézni, lefixírozni.

Az elsőt, akiről megemlékezem, nem is ismertem. Sok évvel születésem előtt halt meg. (Bocsánat, de én azt hiszem, hogy az állatnak is van lelke, sokszor értékeesebb, mint akárhányé közülünk, nagyképű, kisszívű embereké. Hogy erre a hitemre ő tanított-e, vagy az élet, nem tudom. Tán mind a kettő.)

Laborfalvy Róza évekkal azelőtt, hogy Jókait ismerte volna, kapott egy szokatlan okos papagájt. Az a madár nemcsak betanult szavakat ismételt (azt sok más madár is megteszi), de társalgott (miután azt nem mondhatom, hogy saját szakállára, az nem lévén neki), saját csőrére próbált szellemeskedni.

Például egy úrnak, aki nagyon sokat és soká beszélt valami nagyon kalandos történetet, unott hangon azt mondta: »Ne beszélj már olyan zöldeket«. Ha bekopogtattak, rendszeren ő mondta: szabad, stb. Elképzeltető mennyire szerette s kényeztette Jókainé ezt a madarat, amit az a papagájnál gyakori, a kutyáéhoz hasonló hűséggel viszonzott, mindaddig, míg Jókai nem kezdett gyakrabban a házba járni, udvarolni. Amilyen arányban nőtt Jókai vonzalma Laborfalvy Róza iránt, olyan arányban csökkent a papagájé, aki ellenben határtalan gyöngédséggel fordult új gazdájához; csak annak engedelmeskedett, úrnőjét gyűlölte, ha az cirógatta, megharapta: féltékeny volt reá. Jókainak ellenben még a hangulatait is megértette, az íróasztala egyik sarkán töltötte egész napját. Később nagybeteg lett s a szenvedései csak akkor enyhültek kissé, ha Jókai kezére hajthatta fájós fejét. Így is halt meg, azzal a szóval: »Add ide a fejedet«. (Tudniillik ezt Jókai szokta neki mondani, ha meg akarta cirógatni.)

Ezt papa sokszor elbeszélte, de mindig könnyes szemmel. Pedig sok év mult el aközben s nem szokott könnyen sírni!

A másik csodálatos madárbarátjára a legcsodálatosabb embernek már én is emlékezem (legalább az utolsó éveire). Jancsi volt a neve, magányos veréb volt. Ő uralkodott házunkban, bár még tekintélyes helyeket foglaltak el Zuleika, mama újfundlandija, és Pislancs, az én macskám; ők ketten mindenkit szerettek, a madár azonban kizárólag csak papát. Ha nem volt odahaza, ki se jött kalitkájából s nem énekelt soha, csak várta, várta a kedves lépések hangját. Messziről megismerte, soha más lépéssel, más ajtónyílással össze nem tévesztette. Annyira, hogy délben a szakácsné akkor főzte be a levest, ha Jancsi elkezdte fújni egyetlen dalát, a »Hunyadi-induló«-t.

Amint papa megjött, Jancsi fürge lett, a vállára, a fejére szállt, de legkedvesebb helye mégis papa cipője volt. Annak a lakkos orrán csillogó fényt akarta mindig leszedni, majd meg nézegette magát benne, mint a tükörben.

Ez a szokása okozta halálát is! Egyszer, reggel, ismét eleibe futott, még kissé sötét volt, papa nem látta, rátaposott.

Estig élt. Senki sem tudta szenvedni látni, én tartottam egész nap vatta közt a kezemben. Este felé bejött papa megnézni, hogy van. Az ismerős lépésekre még egyszer föleszmélt, elkezdte énekelni üdvözlő dalát, kis feje lehanyatlott s egy kis nevető lélek elszállt valamerre...

Háromszor láttam életemben Jókait keservesen zokogni. Ez volt az első eset. A második a felesége ravatalánál, a harmadik, mikor Rudolf főherceg halálhírét hozták.

Ugyanerről a Jancsi madárról hallottam mesélni, hogy mikor papa egyszer hónapokig halálos beteg volt, mindennap ott ült az ágya végén s azzal mulattatta, hogy naphosszat puha félhangon, mintegy altatónak, énekelgetett. De reá nem szállt volna, mint máskor, mikor gazdája egészséges volt.

Ezek egyes rendkívüli madarak voltak, de még csodálatosabban hatott a teljesen vad madarakra. Ha nagy, kampós botjával fölfegyverkezve a svábhegyi vagy balatonfüredi kertjében járt-kelt, föl sem rebbentek, el sem szálltak közeledtére. Mamák, papák tovább tanították, nevelték úrficskáikat, kisasszonykáikat, jobbra-balra körülötte repdesve, némelyik mintha mutatta volna: »Látod, milyen szép öt gyermekem van! Neked neveltem őket, neked énekelnek, a te hernyóidat fogják pusztítani!«

Svábhegyi teraszunk előtt nagy májusfa állt. Papa arról azt hitte, az életével van összekötve s addig fog élni, míg ő. Úgy mesélte, - ahányszor nagybeteg volt, - a fa is mindig sorvadt. Nyár elején elhullatta a levelét, s mikor vért köpött, a fát is le kellett fűrészelni. Ő meggyógyult, a fa gyökeréről öt szép ágat hajtott s ötágú fa lett belőle.

Erre a fára mindig szeptemberben százával jöttek a szép kis kék cinkék érett májusfabogyót enni.

Papa olyan örömmel várta őket, mint egy gyermek. Vendégeinek tekintette s finom ebédeket rendezett a számukra. Sok fiatal vesszőt ledugott a földbe, a felső hegyét behasítva, s féldiókat dugott minden hasadékba, s ezek a pálcák mind a teraszon lévő ebédlőasztal körül lettek beszurkálva, s abban gyönyörködött étkezés alatt, micsoda nehéz ügyességgel szedegetik a diót, közben hihetetlen tornászati gyakorlatokat produkálva, hogy egymást megelőzzék.

Ilyenkor vidáman félreacsapta nagy puha kalapját s azt szokta mondani: »Nincs az a színház vagy cirkusz, ami nekem ekkora élvezetet szerezne. Ezek az én komikusaim, akrobatáim; nincs ilyen a pestieknek!«

A legszebb, mert legtitokteljesebb volt fülemülékkel való viszonya. A fülemile a legfélénkebb, legemberkerülőbb madár s impraktikus, mint minden poéta. De tőle nem féltek! Minden vad fülemüle ismerte. És ő is félóra járásnyira ismerte minden fészüket.

Ha otthonukat macska, idegen ember vagy rossz gyerek fenyegette, elmentek Jókai ablaka alá panaszkodni, segítséget kérni. És ő, aki ha sürgős dolga volt, tán még a római pápáért sem hagyta volt magát zavartatni, - ha a madarak panaszát hallotta, fölugrott, otthagya a félig megírt szót, botot ragadott és futott, szó szoros értelmében futott, amerre a hang hívta. S ha sikerült a veszedelmet elhárítani, a kis családot megmenteni, ragyogó arccal jött nekünk dicsekedni. Arca sugárzott a jóságtól és büszkeségtől! Hányszor láttam én ilyen jelenetet...

*

Utolsó útján megtörtént az utolsó csoda! A pesti temetőben, sok száz ember, szónokló férfiak, síró nők, kocsik, lovak közepette, sűrű embertömegben, a fülemülék apjának koporsója fölötti bokron megszólalt a madarak legvadabbika s egész kis szívével egész nemzetségéért elbúcsúztatta, elsiratta legjobb barátját, védelmezőjét...

Hiszem, hogy ezt az a jó és szép öregember meghallotta s azóta szebbeket álmodik.

A SVÁBHEGYI „GRÓFOK”.

*„Van egy ország, Eldorádó,
Abban lakni volna ám jó:
Mert határán köröskörül
Egy cukros kásahegy terül.”*

Ilyen ország volt Jókai házatája a cselédek és munkások számára.

Egy majoros sem élt nálunk öt-hat évnél tovább. Mind delirium tremensben haltak meg.

Náluk volt a pincekulcs!

Már ha Juli, Lidi vagy Lina néni sírva berohant és panaszkolta, hogy az ura vörös egereket lát a sarokban, pedig ő azt reggel jól kisöpörte, s mikor aztán átmentünk a cselédházba megnyugtató János vagy Miska bácsit s az köszönés helyett puskát fogott ránk, mert ördögöknek nézett, tudtuk - ez is megy a többi után kórházba, aztán temetőbe.

Rövid volt az életük, de majoros-pszichológia szerint nagyon szép, mert kollegáik svábhegyi grófoknak nevezték őket, kicsit csúfolódva, erősen irigykedve. Vezettek a svábhegyi majoros társadalomban; vasárnap ők ültek az asztalfőn a kocsmában. (Csodálom, hogy csak a majorosok kapták ezt a kitüntető elnevezést, mert ezen az alapon a kocsisokat hercegeknek kellett volna titulálni.)

Utóbbiak az egész házat terrorizálták.

Egyik például »szemfájást kapott a főzeléktől«. Csak húst evett, azt is a legfinomabbat. A fácánt, foglyot különösen kedvelte.

Másik, hogy a lovak a fekvéstől ne legyenek piszkosak, éjjelre felkötötte őket derekuknál fogva.

Képzeltető, milyen frissek voltak reggelre.

Harmadik fuvarba járt velük éjszaka. Másnap persze a lovak sántítottak, ő pedig, »a svábhegyi herceg«, részegen aludt, úgy hogy papa kénytelen volt idegen kocsival bemenni a városba.

Hát a napszámosok! Hízókúrát tartottak a napon fekvé, akár egy szanatóriumban és csak akkor dolgoztak, ha már szívelhájásodás veszedelmétől kellett félniök.

Papa mindezt tudta, látta, de mulattatta a dolog. Néha ugyan haragudott kicsit, szólni azonban akkor se szólt. »Úgy is csak addig van jó dolguk, míg nálam vannak.«

Nekünk meg nem volt szabad a külső dolgokba belebeszelnünk, csak nyeltünk nagyokat.

Egyszer, régen, fiatalabb, energikusabb korában mégis elvesztette a türelmét és megmutatta, hogy még a fülemüle is tud haragudni.

Sokszor hallottam tőle emlegetni ezt az esetet (én még nem voltam akkor a világon, legfeljebb nagyon kicsi lehettem), sőt orvosoknak ajánlani mint komoly, csalhatatlan gyógymodot - kolera ellen.

Ugyanis borzasztóan pusztított a szörnyű járvány. Svábhegyen is csak úgy hullottak az emberek. Egy hétfő reggel papa arra ébredt, görcse, hidegrázása van.

Megborzadt. Itt van. Nem lehet más, ez a kolera.

Mama már nem volt otthon, korán bejött a városba próbálni.

Első percben orvost hivatni, kiabálni akart, de oly gyengének, apatikusnak érezte magát, hogy nem jött hang a torkából. »Eh, gondolta, mit izgatom magam? Rajtam már úgyse segít semmi. Ha már meg kell halni, legalább filozóf módjára, magamhoz méltóan haljak meg.«

Fejében gyönyörűen megírta saját halálát. Egészen beleélte magát. Már a díszes temetésnél, nemzeti gyásznál tartott, mikor örült sivitással, zokogással, mint fergeteg, betört szobájába a ház egész fehérszemélynépe.

Első percben azt képzelte, ez is a szertartáshoz tartozik és szinte csalódást érzett, mikor végre kiszült, hogy nem neki szól a szívettépő siratás, de testvérének a balsorsban: Jancsi kocsisnak, aki azonban magasabban áll felette kolera-rangban, mert már haldoklik.

Papa - hősies elszántsággal, hisz már úgyis vége, neki nem árthat semmi, legalább a könnyőrületesség szép gesztusával hagyja itt ezt a nyomorult világot, - kiugrott az ágyból, felkapta slafrokját, botját és ment segíteni.

Hát amint az istállóhoz ért, mit látott!

Feküdt a kocsis, nyögött a szerencsétlen, de nem kolerától, hanem pálinkától. Csak úgy gözölgött belőle az alkohol szaga. Nem haldokló, de holt részeg volt.

Több se kellett papának.

»Gézengúz, disznó gazember! Kiugraszta engem az ágyból, aki igazán beteg vagyok! Megállj, adta nyomorultja!«

Munkának indította a botot és addig használta és olyan szenvedélyesen, bosszútól lihegve, míg a bot - ketté törött!

A hirtelen méreg, heves mozgás úgy felkavarták a vérét, hogy egy-két pohár borovicska segélyével félóra mulva már az íróasztalnál ült és dolgozott. Biztosan novellát írt arról, milyen nagy dolog az önuralom.

Mert holta napjáig meg volt győződve róla, hogy tényleg kolerája volt és az akarat, meg a kettétörött bot gyógyították meg.

Még két mulatságos majorosné-históriát mesélek el gyorsan.

Mamának négy tehene volt, és egy csacsi hátán küldte be a városba naponta eladni a tejet.

Egy idő óta sok panasz érkezett, rossz a tej, ihatatlan, stb.

Mama éktelen dühös lett. Mit, az ő teje rossz? Ki meri ezt mondani?

Egyszer a majorosné, aki rendesen a csacsit kísérte, beteg lett és így a szakácsné indult helyette útnak.

Amint mentek, bandukoltak le a svábhegyi úton, egy kútnál megállott ám a számár.

A szakácsné azt hitte, szomjas.

Meg akarta itatni. De az csak rázta a fejét és széjjelvetette a négy lábát, mintha azt mondaná: »Addig egy tapodtat se megyek, míg el nem végzed a dolgod!«

A szakácsné csodálkozva nézett rá, a csacsi pedig visszafordult és még butább és csodálkozóbb szemekkel bámulta a tejesedényeket. »Hát nem veszed le? Nem tudod a becsületes szokást? Hisz itt vagyunk a kútnál!«

Így sült ki, mért szidták a pesti vevők olyan nagyon a tejet.

A harmadik már az én időmben történt.

Szenvedélyesen szerettem a baromfit, s hogy ehhez a kultuszhoz konyítson kicsikét, elvittem magammal Juli majorosnét az állatkerti baromfikiállításra.

Hazajövet aztán egy hétig egyébről se beszélt az urának, Miska bácsinak, mint a libanagyságú csirkék csudájáról.

Nem tetszett az öregnek, hogy felesége így felülkerekedett műveltség dolgában, s hogy tekintélyét megmentse, gondolt egy merészet, következő vasárnap bekullogott Pestre, a szép állatkertbe.

Mikor azután hazaért, rettenetes büszke volt és fenhéjazó hangon udvariaskodott Juli nénivel.
»Te számár, hisz azok nem akkorák, mint a liba, de nagyobbak, mint egy borjú!«

»Borjú vagy te magad, hogy ilyeneket beszélsz, mán hogy volnának azok olyan nagyok! Részeg voltál biztos, gazember, kocsmáztál.«

»De az öreganyád, így meg úgy, stb. velem mersz beszélni, a hites uraddal? És dolgozni kezdett a somfavessző és egy óra mulva Salamon-ítéletre hívtak az ágybanfekvő, bekötött fejű Juli nénihez.

Akkor azután kisült az igazság!

Tényleg nem érthették meg egymást a jámborak. Közbe bezárták a baromfi-kiállítást, Miska bácsi csak az állatkertet látta, és a s t r u c c m a d a r a k a t nézte növekedő jércéknek!

RÉSZLETEK

A „JÖVENDŐ” 1905-ÖS ÉVFOLYAMÁBAN MEGJELENT „JÓKAI-HÁZ” CÍMŰ FELJEGYZÉSEIMBŐL.

Tizenkét éves koromban kezdődik öntudatos szereplésem a Jókai-házban. Addig csak éltem, mint más gyermek, - csak sokkal szomorúbb kedélyvilággal, mert mindig éreztem, tapasztaltam, dacára annak, hogy minden kényelmem megvolt s voltak finom ruháim és játékaim, »valami minálunk nem úgy van mint másutt.« Valamit nekem szégyellenem kellene, de én nem tudok és nem akarok szégyelleni.

Akkor sem tudtam, ma sem tudok! Az anyám áldozat volt és nekem szent. Tulajdonképpen itt kellett volna kezdenem, ha csak a Jókai körüli jó és rossz viselkedéssel akartam volna beszámolni, de szeretném (ha hamarább meghalnék), ítéljenek igazságosan fölöttünk. Ezentúl csak annyit írok magamról, amennyit a Jókai Mórral való számlám Soll und Haben szerint megkövetel. Adtam szeretetet - kaptam szeretetet; tévedtem - szenvedtem. Soll - Haben.

*

Azt mondják, míg mama a Nemzeti Színház tagja volt, minden máskép ment. Akkor állítólag derültebb világ volt a Jókai-házban. Én arról persze nem tudok írni, részben nem is éltem még, részben kicsi voltam; de az anyámról szóló dolgok úgy igazak, amint írom, mert nekem olyanok mesélték, kik anyámat ismerték.

Egyszer, nem tudom a mellékkörülményeket, egy este papa sírva ugrott föl az asztaltól: így tovább élni nem lehet, rögtön föbe lövi magát, kiáltotta s befutott a szobájába. Józsefvárosi házukban az ebédlőtől papa szobáig öt szobán kellett átmenni. Én a hetedik szobában az ebédlő mellett már ágyban feküdtem. Kiugrottam, mint az örült s egy ingben rohantam utána azzal a félelemmel: mire utolérem, késő lesz. Útközben megkaptam nagyanyám karját, a félelem bátorra tett, azt is vonszoltam magammal, kiabálva: »papa, papa, ne haragudjon! papa«, s dörömböltem az ajtón. Végre kinyitotta - nagyanyám bement, - aztán valahogy kibékültek.

Másnap papa behívott a szobájába. Titokban, s még mindig halottsápadt arccal azt mondta: »Te már nagy és okos lány vagy, vigyázz, hogy a házukban lehetőleg kevés veszekedés legyen. Egyszer nem bírom tovább; vagy világgá megyek, vagy öngyilkos leszek, ha ilyen jelenet sokszor ismétlődik.«

Ebben a percben megszűntem gyermek lenni és vidám. Megöregített, összeégetett bennem minden fiatalos gondatlanságot az a mondás, mit én - természetellenesen - koraérett intelligenciámmal fölfogtam.

Ennek a sok szenvedélyes családi jelenetnek a magyarázatát csak sokkal később tudtam meg. Ebben az időben zajlott le Jókainak - tudtommal egyetlen komoly és regényes szerelmi viszonya.

A papával folytatott beszélgetéstől fogva, azt hiszem, idegbeteg lettem. Mindig azt képzeltem, a revolvért tölti, most mingyárt löni fog. Éjjel néha háromszor is fölkeltem s lábujjhegyen mentem az ajtóhoz hallgatódzni, mit csinál?

Ha tálaltak, hívták, s nem jött rögtön - szédültem, azt hittem, elájulok. Úr Isten! már biztosan megölte magát! De nem mertem senkinek szólni.

Hisz olyan egyedül voltam. Gyermekésszel elkezdtem Jókai nyugalmára vigyázni; a mód bizony primitív volt, de hát más nem tellett tőlem.

Ha azt láttam, mamában forr valami pápi ellen, s mingyárt kitör a vihar, - hirtelen eltörtem valamit, vagy mondtam valami illetlenséget, hogy mama dühét magamra irányítsam.

Kaptam egy pofont, vagy kettőt, nagyanyám kidühöngte magát néha erősebben is, de én boldog voltam! Azt hittem, sikerült, elhárítottam egy vihart papa fejéről, s bár ez nevetségnek látszik, - néha úgy is volt.

*

Nehogy esetleges olvasóm majd azt higgyje: valami nagyképű blaustrumpf vagyok, megmagyarázom pár szóval, miért obzerváltam annyit oly korán s oly élesen. Az élet úgy hozta, sokat voltam egyedül. A macskák voltak barátnőim, a könyvek barátaim, kilencéves koromban már Jókai-regényt olvastam. Egy velemszületett hajlamnál fogva hétéves koromban nem hagyott éjszakákon át aludni a kérdés, hogy gondolkoznak az emberek? mozog-e akkor a fejükben valami belül? S azt mondja-e az ember mindig, amit gondol? vagy valami mást? Ezekkel a született hajlamokkal gyermekpajtások nélkül k e l l e t t hogy obzerváljak, analizáljak bár öntudatlanul is, de folyvást.

Jókainak fogalma sem volt arról a varázsról, mit hozzátartozóira gyakorolt. Nem tudta, de a gyermekek és a nagyemberek isteni önzésével elfogadta, hogy minden ő körülötte forogjon. Látszólag ugyan mama uralkodott, zsarnokilag, egész a lehetetlenségig. Ha ő azt mondta: az égből esett hó fekete, rá kellett hagynunk, különben iszonyatos dühbe jött, fejtöréseket kapott, ilyenkor papának is virrasztani kellett ágyánál. Nehogy tehát papának legyen kellemtelensége, mindenki ráhagyta. A hó fekete. De ez persze Jókai kedvéért volt.

*

Lassanként, mert szegény mama évről-évre betegebb s ingerlékenyebb lett, házunk átalakult egy csudatanyává, ahol a zongorán álltak az ecetesüvegek, a sárga selyemdiványon érett a paradicsom s a sok drága antikszekrény fiókjában csirkecsont, citromhaj, régi dolgok össze voltak keverve brüsszeli csipkével, selyemszövetekkel. S mikor egyszer három fiatal művész meglátogatta papát a Svábhegyen, én a nagyanyám kedvenc kis kutyája alól húztam ki titokban egy hímzett terítőt a tálaló asztalt betakarni, mert más nem volt.

Csuda édes kisfiú lehetett, gyöngye, bájos testalkattal.

Csupa szeretetből, féltésből állt első gyermekora. Iskolába, a szomszéd házba, mindig szerető kéz vezette s még a szobában is bottal járt, nehogy veszett kutya megharapja. Szelídebb, engedelmesebb lehetett egy lánynál. Milyen gyönyörűen nézhetett nagy szemeivel!

A szeretetteljes, de nagyon energikus anyai kézből így jutott Kecskemétre, Petőfi ugyancsak szeretetteljes, de ugyancsak energikus, ha lehetséges, még energikusabb kezeibe.

Az is imádta, mint az édesanyja s nővére, az is parancsolt neki s föltétlen engedelmességet követelt tőle. (Pld. Jókai mindaddig, míg Petőfivel össze nem vezett, bár imádta a zenét, nem hallott operát soha, mert Petőfi nem szerette a zenét.) Petőfi csinált belőle forradalmárt, Petőfi edzette meg testét férfias sportokkal, lelkét a saját vad, lángoló hazaszeretetével.

A forradalom összehozta Jókait Petőfi asszonyi kiadásával; Laborfalvi Rózával. Az asszony volt a férfi, a férfi volt az asszony. A lelkük egymásnak teremtvé, csakhogy megfordítva.

Jókainak szüksége volt Petőfire és Laborfalvy Rózára!

A sors Magyarországnak egy nagy embert teremtett, de mikor megvolt, látta, hogy ez csak egy óriási zseni, nem férfi, akit az első hideg szél letör, mint egy gyöngeszárú, finom virágot. Összehozta tehát egy másik óriással, barátul s egy hősnővel feleségül, kik a saját energiájukat belelehelve, úgy mutassák a nemzetnek, mint azt az elnyomott ország megkívánta.

- - - -

Mama halála után papát a kétheti ápolás s az izgalmak teljesen összetörték. Mint egy gyermek, erőtlenül alá-föl szaladgált a szobában, kezeit tördelve, egyre azt hajtogatta: »Mit csinálok egyedül ebben a nagy lakásban, öreg napjaimra, egyedül! Nem tudok többet írni! Megszüntem költő lenni...«

Mondtam, nem hagyom el soha, velem maradok, vezetem a házát, lemondok minden önálló tervemről s nem leszek más, csak az ő szerető, hálás lánya!

Hogy szeretett akkor! Hogy csüngött rajtam! olyan volt, mint egy kis gyermek, nagymamájának nevezett s a kezem csókolta, ha érte.

Nem tudott egy óráig nélkülem lenni. Egy hónapig még aludni is be kellett vinnem egy díványt a szobájába.

Miután rendkívül gyenge volt, rávettem, menjünk egy hónapra Olaszországba. Ott teljesen össze is szedte magát. Még az első héten, ha lépcsőn ment, vagy kocsiból szállt ki, úgy tartottam, majdnem az ölemben, mint egy kis gyermeket. Arról panaszkodott, nem tud aludni, mert álmában mindig borzasztó látományai vannak. Nem tud írni, nem is fog soha, mert a felesége volt a múzsája.

Végre, harmadik héten, Nápolyban kezdett lassan-lassan magához jönni. Mire hazaértünk, megerősödött s meg volt mentve. Akkor írta »Utazás a sírdomb körül« című munkáját.

*

Jókai nem ismert a fiatal írói, művészi generációból senkit. A művészvilágban - mert azt hitték, készakarva zárkózik el előlük - nem volt szimpatikus. Erről tudtam s iparkodtam társasággal körülvenni, részben hiúságból, hogy megmutassam: van rend, ízléses lakás, Jókai víg, vendégszerető; részben, - mert azt hittem, kötelességet teljesítek, ha Jókait odavezetem, hogy igazán apja és királya legyen az író- és művészvilágnak.

*

Nagymamám halála után félévvel megismerkedtem Feszty Árpáddal, ki akkor Párizsba készült hosszabb időre. Miattam, mert én papától sem nem tudtam, sem nem akartam elválni (akkor még azt hittem, szüksége van rám), lemondott párizsi útjáról s elvett.

*

Családi életünk papival a legpoétikusabb volt, amint hogy Jókaival másképp nem is lehetett. Ő maga volt a megtestesült jóság, báj, igénytelenség, minden öregemberes rigolya nélkül. Szép, tiszta, festői és nagyuras volt modora, eszejárása, tekintete s olyan szép, rózsaszín és ezüstös fehér a bőre, mint egy Lafrance-rózsa vagy egy kétéves kis gyermek teintje.

Muszáj volt szeretni, nagyon szeretni.

*

Ugy pirult, ha az ember cirógatta, dícsérte, különösen szép koponyáját, szeméit és gyönyörű kezeit; ezekre nagyon sokat tartott.

Egyszer karácsonykor egy kék bársonyslafrokkot adtunk neki, olyan színű prémgallérral, mint a haja. Milyen büszkén sétált benne, minden vendéget sietett üdvözölni, csak hogy megmutathassa új bársonyslafrokkját. Úgy tudott örülni s gyönyörködni, mint egy fiatal lány.

Soha nem haragudott! Soha semmit meg nem bosszult! Soha szegényt, ki hozzá fordult (pedig de sokan fordultak), segítség nélkül elmenni nem hagyott.

Csak egyszer láttam soká haragudni Árpád egy barátjára, aki azt mondta: svábhegyi vörös bora nem jó. Ezt nem bocsátotta meg évekig.

Hogy szerette a szőlőjét, a fáit, a rózsáit! Jobban minden élőlélynél. Jobban még a kis unokájánál is, akit pedig imádott.

Kedves volt a viszony közte és az unokája között. Mikor nyáron, a Svábhegyen a kis gyerek felkelt, apró lábain eltötyögött virágokat szedni, amit a nagy gyerek mikor reggeli-asztalhoz ült, már mindig ott talált. Akkor azután elmentek, - komolyan, kézenfogva, mint a gyerekek, akik felnőtten játszanak, körülnézni a kertben virágok és állatok között.

Mikor pedig a cseppség már futkosni, karikázni kezdett, a majorossal felszedette a kert összes köveit, lefűrészeltette a fák kiálló gyökereit, nehogy megbotoljon és megüsse magát.

Ijesztő, unheimlich nevelés.

Mint a kis mesebeli királykisasszonykáknak, - akiknek tündér engedelmeskedik - minden gondolatát, vágyát valóra váltotta.

Hát a gyerek hogy szerette! Jobban, mint az apját, anyját.

*

Házasságunk után pár évvel az uramhoz jobban ragaszkodott már, mint hozzám. Nem csoda! Komáromi volt. (Jókainak csak egy ország, egy nyelv létezett: a magyar s egy város: Komárom.) Árpád politizált, kocintgatott pápival és versenyt anekdotázott vele óraszámra. Mind olyan kvalitások, mik belőlem bizony hiányoznak. Még a kocintgatást szívesen vállaltam, de politika nélkül...

*

Hogy mennyire lehetett rá hatni, ennek illusztrálására még egy példát hozok föl.

Mikor Kossuth Lajos meghalt, Jókai lett kiszemelve, hogy fölötte halotti beszédet mondjon. Borzasztóan örültünk. »Hála Isten, ez megint hozzá méltó szereplés!« Eleinte neki is tetszett a dolog, de egyszer rossz kedvvel jött az ebédhez s kijelentette, nem tarthatja meg a beszédet. (Rémület!) »Miért?« »Itt volt Helfy s azt mesélte, Kossuth őt gyűlölte s mindig szidta. Olyan ember fölött, ki őt gyűlölte, nem tarthat beszédet, ez minden etika ellen volna!«

Árpád ráhagyta, igaza van, de délután fölkereste egy jóbarátját, ki ottjárt Kossuth halála alkalmából Turinban s látta könyvtárában Jókai több regényét. Meghívta vacsorára s megkérte, mondaná el az asztalnál, amit látott. Úgy is lett. A jóbarát elmesélte még azt is, hogy egy regény margóját tele látta írva megjegyzésekkel. Pápi egy darabig szótlannul, de nagy érdeklődéssel hallgatta, aztán nagyot csapott öklével az asztalra: » Mégis én beszélek Kossuth fölött! Csak az a Helfy még egyszer ide merjen jönni!«

S mondott egy csodaszép beszédet, ami méltó volt úgy az élő, mint a halott óriáshoz.

Tisza Kálmán után Hegedüs Sándor imponált papának legjobban, mert olyan tudománya volt, amihez ő igazán nem értett: a pénz, a számolás tudománya. Szent borzalommal, áhítattal nézte Hegedüs nagy könyveit s minél előtte érthetlenebb címük volt, annál mágikusabban hatottak rá.

Azután Hegedüs mindig csendes, komoly, nyugodt, pontos volt - s papa pénzügyi kalamitáisaiban nagyszerű tanácsokat tudott adni.

Ő vitte be papát az Adria s a Generali igazgatóságába. Hú, ez volt aztán valami! Bankárt, pénzügyi szakembert játszott.

Hajójárat, - gyarmatpolitika, - kereskedelem, - aztán életbiztosítási ügyek, - micsoda játékok egy olyan nagy gyerekek!...

Nem is mulasztott volna el egy gyűlést se, még a tarokk-partieknál is pontosabban betartotta őket s meg volt győződve róla, hogy az ő jelenlétére ott múlhatatlan szükség van.

Hegedüsről beszélve, feljegyzek róla olyan adatot, amit családján kívül, azt hiszem, kevesen tudtak róla. Rajongásig szerette, imádta az irodalmat, különösen a költészetet. A nyugodt, hidegvérű, nagystílű pénzkapacitásból ábrándos, rajongó lett, amint irodalomról beszélt.

(Sok későbbi gyönyörűséget köszönhetek én is a poéta Hegedüsnek, mert mint tizennégy éves kisleányt megtanított angolul, hogy olvashassam eredetiben az angol költőket.)

*

Még egy jellemző tulajdonsága Jókainak. Ő, aki a legmerészebb lélektani problémákat oldotta meg írásban, soha nem ismerte azt, kit testi szemeivel látott, aki fizikailag közel volt hozzá. Nem hiszem, hogy meg tudta volna mondani: milyen színű a szemem?

Karakterét is csak azoknak érezte, kiket hírből ismert vagy évek előtt látott, de azokat aztán mesemódon, természetfölötti módon ismerte. Ellenben a közvetlen közelében élőkről teljesen hamis és véletlen, momentán kialakult képzelete volt.

Engem például, ha valami bolondosat, furcsát csináltam (valami fantasztikusot, ami neki tetszett), hősnőnek képzelte, ha betegségében ápoltam, valami olyannak, mint kis gyerek a jó nagymamát, ellenben ha valami darabja előadása ellen beszéltem vagy szemrehányást csináltam, hogy a nagy urakkal szemben nem érzi eléggé, hogy ő J ó k a i, azok meg c s a k nagy urak, akkor száraz, unalmas guvernantnak tartott, haragudott rám s ami nála a legrosszabb volt: únt.

*

Nagy hibám volt, hogy színdarabjaiba beleszóltam és azokat kritizáltam.

Az uram mindig mondta, ne tegyem. Jókai már olyan nagy, hogy kisebbé semmi bukás sem teheti.

Másnak, mint nekem, kéziratait rendszeresen nem mutatta. Az igazgatók pedig Jókaival szemben nem mertek kifogásolni semmit.

Sok fölösleges keserűséget okoztam neki, ma sajnálom, de akkor azt hittem, kötelességem figyelmeztetni a hibákra; annyira láttam, mi fog rosszul hatni színpadon s oly kimondhatatlanul szenvedtem minden kudarccal végződő premiére alatt.

Ma már tudom, nem voltam alkalmas a rámbízott hivatást teljesíteni... Késő! Hiába írnám ide: »Mea culpa«. Már késő.

*

Ez az én nagy hibám. Bálványt csináltam belőle és ő azt megúnta.

*

Soha életemben valami meghatóbbat, szebbet nem láttam, mint mikor Jókai aludt.

Egy angyalnak, egy kis pólyás gyermeknek a tiszta, mosolygós nyugalma szinte dicsfényel vette körül. Olyankor mindaz került felszínre, mi benne isteni volt: jó szíve, poézise, humora s gyermeki, teljesen gyermeki, ártatlan, gondtalan bája.

Ez volt az ő igazi arca: az álmodó, édes, teljesen a képzelet hatalma alatt álló gyermeké.

Úgy látta az embereket és a világot, ahogy azt fantáziája megalkotta. Még kis dolgokban is az vezette. Néha egyet-mást terveztünk, pl. a kertben valami változtatást; először sohasem akart beleegyezni, de azután gondolkozott róla és mikor képzeletében kialakult, már nem volt nyugta; be se várta, míg összejövünk, egy óra múlva felkeresett és akkor már ő beszélt róla és örült neki.

A világ, mindenki, még én is, mindig azt akartuk: férfi legyen: olyan logikus, olyan energikus, olyan előrelátó, amilyen zseni, amilyen költő. Azt senki sem gondolta meg, hogy egy véges emberi agyvelőben, ahol a zseni ekkora helyet foglal el, nem maradhat sok hely másnak. Akkor Isten lenne. Mindenki Istent akart belőle csinálni és sokan haraggal fordultak el tőle, ha rájöttek, hogy minden gigászi volta dacára: ember.

Petőfi is, a nemzet is hányszor támadtak ellene! hány macskazenét kapott! Még az ablakát is beverték.

Most is emlékszem egy ilyen esetre. Nem tudom mikor, nem tudom miért lehetett, gyerek voltam, csak az a félelmetes zaj van még most is a fülemben, mikor a tömeg ordítva közeledett. Nagyanyám sírt, én gyermekésszel azt képzeltem: megölnek bennünket; iparkodtam a helyzet magaslatára emelkedni s Jókai mellett hősi halált halni. Nagyon furcsa lehettem, valami színpadi pózban!

Mert nagyon szerette, biztosan azért haragudott rá a fiatalság. Túl komolyan vették s mert nem volt Isten, nem volt vaskonzekvenciája, széjjel akarták szedni feje fölött a házat.

Többször hallottam mint ravasz politikust emlegetni. Istenem, Jókai ravasz politikus! Gyerek volt, kinek a játékait az vezette, ami a fantáziájára momentán hatni tudott. Esze, szíve, lelke, figyelme igazán mindig csak a regényein volt; tán még akkor is azokat írta, mikor a parlamentben beszédeket mondott.

Ő és rosszakarat! Inkább van egy fülemülében rosszakarat, politikai fondorlat, üzérkedés, mint ő b e n n e .

Ha látná most, mit írok, nagyon megharagudna; hiú volt rá, hogy jó üzletember, jó bortermelő és jó tarokk-kártyás; a politikát pedig nagyon komolyan vette! Meg volt győződve róla, hogy olyan súlyos politikus, amilyen félelmetes tarokkista.

A politikát és a színdarabjait szerette, azokat komolyan tárgyalta, emlegette. A regényeit játszi könnyedséggel írta, azokról nem is beszélt.

*

Egyszer aztán elment, véletlenül, valahova. De hívei ittmaradtak, itt keresték, nálunk.

Tulajdonképpen a mienk is volt mindig, még azalatt az öt év alatt is! Bármit tett, írt, az nem volt Jókai, az nem volt a mi pápánk, az csak egy alvó öreg ember volt.

Sokat dolgozott, elfáradt, elaludt. Azt álmodta, haragszik azokra, akikhez tartozik s hipnotikus álmában beszélt is több, hozzá idegen dolgokat... Jókai! a jóság, a gyöngédség, a lovagiasság!

Ha haragudott, - csak álmában tehette. Ezt nemcsak én éreztem, tudtam, de érezte, tudta mindenki, aki Jókait jól ismerte és igazán szerette.

Barátai, hívei mind hozzánk jöttek, ott szerették, ott siratták, mert tudták, hogy ott van s hitték, vissza fog jönni.

Csodák nem történnek.

Haragja nem fáj, mert éreztem még a szép keze melegét, amint velem kézenfogva sétált s amint arról mesélt, hogy fog ő bennünk gyönyörködni, majd ha a Marson lesz.

És most, öt év múlva is ugyanazt érzem, szeme mosolygását látom, a többi - álom.

*

Öt év múlva! Jókai Mór meghalt! Hat hónap óta egyre tanulom ezt a szót, de nem tudom megtanulni.

*

Mikszáth gyönyörű aforizmája Jókairól, a napról, akit a földbe ástak, az én lelkemben csak-ugyan igaz!

Nem értem: hogy érhetik a szőlő, gyümölcs, hogy nyílhat a virág és a Svábhegyen hogy énekelhet még fülemile, mikor Jókai egy földhalom alá van ásva.

Az az óra, mikor meghallottam, hogy papa haldoklik, - azt az öt esztendő elfújta; tegnap ment el, véletlenül, valahova s holnap nálunk lesz, a mienk lesz megint!

»Ami gyémánt volt, az gyémánt marad.« Ezt Jókai mondta.

S én így fordítom a mondását: míg élt, gyémánt volt. Meghalt, gyémántból csillag lett az égen, örökön-örökké Magyarország felett ragyogó csillag...

MIKSZÁTH.

A nagy emberek vagy a multban élnek, vagy teljesen a jelenben, vagy előre születtek - a jövő prófétái. Az első két sorba tartozók koporsószögével leszegeződik élő szereplésük is. Megmaradnak nagy, vagy nagyon nagy történelmi alaknak, elmúlt dicsőségnek, széthullott meteornak. A harmadik sorba tartozókat nem lehet elföldelni. Nemcsak lelkük, munkájuk marad meg, de velünk él tovább maga az ember is. Nincs nap, hogy eszünkbe ne juttatnák az események, minden évvel nagyobbra nőnek előttünk, előbbé, fiatalabbá lesznek.

Ezek közé tartozott Mikszáth Kálmán. Nem a közismert Mikszáth, de titkolt alakja, amit lelkében rejtegetett s csak néha, nagyon ritkán mutatott meg jó barátainak. És azt hiszem, csak művész barátainak. Mert minket, szegény bolond piktorokat valahogy nem vett komolyan. »Úgy se értenek meg, szép mesének hisznek mindent, becsületesen titoktartók, ezek előtt kitarhatom a lelkem rejtekét« - s beszélt inkább saját magának, csakhogy élő hanggá varázsolja a titkos, féltett gondolatokat.

*

Író, politikus barátai előtt pedig volt, ami a nagyvilág előtt: kedélyes, humoros cimbora, poéta.

Ezért a Mikszáthért rajongott egész Magyarország.

Hogy Jókai, Munkácsy elbájolók voltak - érthető. De ő, ha a formáit, vonásait nézzük, direkte csúnya volt. Elég rendes, erőteljes alakján olyan fej, ami inkább hasonlított Tritonhoz, mint Apolló vagy Jupiterhez. Nagy golyóbis szemek, hihetetlen mozgékony, vastag szemöldök, túlok orr, s a világ leggörbébb, legfurcsább szája. De ezek felett a rekvizitumok felett gazdájuk úgy uralkodott beszédközben, úgy kezelte őket, mint Hubay vagy Koncz a hegedűjét. Ha víg dolgot mesélt, egy-két-három tokája nőtt, s ha komolyra fordult a dolog, sovány, beesett, hosszú lett az arca. Szája s bajusza csodálatos, titokteljes kanyarulatokkal segítették a szavakat; alsó ajkának egy-egy elgömbülése úgy hatott, mint ételen a legpikánsabb fűszer. A szemeiben jóság, megfigyelés, emberismeret, filozófia, gúny, humor, tragikum csillant fel váltakozva.

El volt bővölve, aki beszélt vele. Nem érezte fogfájását, nem búsult, ha elhagyta kedvese; tán még az adósságok se jutottak eszébe azalatt. Palócos dialektusa előadását még színesebbé tette. Olyanná, mint a legtarkább, virágosabb matyóhímezés. Ki nem fejezhető vidámságot árasztott. Az ember úgy sírt s kacagott, hogy az oldalát fogta. Szinte szürke, egyhangú lett a legszebb, legintelligensebb férfiarc is e mellett a kedves, ezer kis manóból összerakott fej mellett.

*

Néha azután felbukkant a másik Mikszáth Kálmán, a keserű, éles, tragédiákat megérező, fáját kegyetlenül korbácsoló, de nagyon, nagyon komolyan szerető Cassandra...

Kétszer láttam megnyilatkozni ezt a titkolt, hatalmas erőt.

Politikus vacsora volt Jókainál. Az ország legelső emberei. Ragyogó, színes hangulat, pompás borok, jóízű paprikás magyar vacsora. Sok komoly dologról folyt a szó, de mindennek Mikszáth-anekdota lett a vége. A legtudósabb, komolyabb, fontosabb vagy fontoskodóbb emberek is elhallgattak, mikor a furcsa görbe száj mozogni kezdett, s minden fej az ő matyóhímezés hangja felé fordult.

Így volt, ahol Mikszáth Kálmán megjelent, mindenkor és mindenütt.

Hanem aznap este valami nagyon furcsa dolog történt.

Tíz órakor Jókai rendes szokása szerint: »Tíz óra, öreg apátok aludni megy« kijelentéssel asztalt bontott. Egykorú barátai követték, egyenkint, éjfél után a fiatalabbak is elmentek. Négyen maradtunk: az uram, Mikszáth, egy közös jó barátunk és én.

Mikszáth percről-percre elgondolkozóbba, komolyabbá vált. Az előbb még nevető és nevetető vonások egyre élesebbek, gúnyosabbak, szinte marók lettek.

Elkezdett beszélni. Először azokról, akiknek üres széke s pohara még ott állott, azután tovább, a monarchiában szereplő összes alakokról - fel egészen a Habsburg-dinasztiáig. Az orvos kíváncsiságával, tudásszomjával boncolt, erényeiket és hibáikat a legnagyobb precízióval állapítva meg. Láta mindegyiknek a hivatását. Elmondta, mindegyiknek mit kellene csinálni, és megjósolta, egyik se fogja megcsinálni. És (fogvacogva hallgattuk) kifejtette, okfejtette hogyan, miért rohan a maga tragikus vesztébe ez az ország. Jósolt, mindent, ami bekövetkezett, mindent. Habsburg-ház összeomlását, háborút, nemzetiségek lázadását, és a legrettegettebbet: a belső összeroppanást. Éles tollal, miniatűr pontossággal, amellet vastag, fekete festékes vad erővel, a gránitszikla megdönthetlenségével.

És mikor megszólalt az első kakas, hirtelen feltolta jobbfelé az egyik szemöldökét, balfelé a szája szögletét, mesélt egy kakasról, amely összeveszett egy másik kakassal, és mi fázva, fogvacogva, kábult aggyal, de kacagni, kacagni kezdtünk. És mikor elment, egymásra néztünk és egyikünk se tudta, igaz volt vagy álmodtunk?

Csak másnap értettünk meg mindent. Hogy nagyon ritkán megjelenő üstökösöt láttunk.

De hát miért, miért nem él ez a politikai zseni a politikának? Mennyit használhatna ilyen agyvelő az országnak! Miért, miért üti el anekdotával barátai vitáit, ahelyett hogy mint villám csapna le és azt mennydörögné: hagyjatok beszélni, hisz én mindnyájatoknál mindent jobban tudok, látok.

Miért? Miért titkolta, dugta második énjét?

Feleletet késő volna kérni. De azt hiszem, mert rajta volt - hogy Ady szavaival éljek - a »magyar átok«. Az a magyar átok, amit épp ő korbácsolt.

Nem hinném el, hogy igazán magyar volt, ha a két út közül nem a könnyebbet választotta volna.

Ahogy az eszejárását ismerem, így gondolkozhatott: »Isten nekem két tehetséget adott: a költőét s az államférfiét. A költészet csak gyönyörűség. Krózus vagyok, kincseket szórhatok, áldanak, szeretnek érte. Királytól kezdve a parasztig mindenkinek szép órákat szerzek, öröm vagyok. Ha meghaltam, még mindig az leszek és ezt a kincsszórásomat semmi, de semmi a világon nem állíthatja meg.

Ha elárulom, mit tudok, érzek a politika terén, azt fogják kívánni: lépjek küzdőterre, törjem, marjam magam, mondjak kegyetlen igazságokat azoknak, akiket, ha eszemmel el is ítélek, szívemmel nagyon szeretek. Tönkremenne kedélyem, elveszítenék sok jó barátot, nem tudnék írni többé és mindez, mindez esetleg semmiért. Azért hogy halálom után hozzá nem értő kezek lerombolják, amit alkottam. Akármilyen zseni vagyok is, egyemmel mégse tudom a hazám megmenteni. Hallgatok.«

És hallgatott. A nagy politikusok nem álmodták, hogy mialatt anekdotázik, miről gondolkodik, mit obzervál, mit lát jönni.

Talán ha neki is aktíve szerepe lett volna, lassanként az apró kis pártkérdések, bajok őt is megörölték, horizontját összevonták volna.

Talán ha nekik is obzerváló szerepük jutott volna, sokan a politikusok közül is az ő szemével láttak volna.

Isten a tudója!

Vagy a költő látnoki erejét hordta a lelkében?

Jókai a felhőkben lakott, ott fedezett fel ismeretlen csillagot.

Mikszáth, a föld, az ősföld igazi lakója, múzsájától kapott varázsvesszőjével abban talált sok sár, sűrű salak között aranyat, ezüstöt, sok-sok drága kincset...

De mindegy, hogy hogy volt. Az az egy bizonyos, hogy nagyon, nagyon nagy, hatalmas látkörű, széles agyvelő volt.

És mégis, azt hiszem, sőt, mondhatnám, biztos, ez egyszer jól vált be a bús magyar átok. Európa csakúgy vérbe borult volna, Magyarországra az ellen ép úgy betört volna, csak szegény fiúk künn, hideg, nyirkos fronton, elhagyott kórházban Mikszáth szép meséin nem mulattak volna...

* * *

Hogy milyen melegszívű, áldott jó ember volt, egyik bizonyítéka vagyok. Mikor jubileumát készültek ünnepelni, - én elbizakodott számár! - azt hittem, a lelkesedés és szeretet, csodákat fog művelni ecsetemmel. Megkértem, engedje magát lefesteni. Én még egyszer elbizakodott számár!! Ő pedig olyan nagyon jó volt. »Ha ez a szegény III. Róza - ahogy nevezett - meg tud valahogy festeni, - gondolta - biztosítva van a megélhetése mint portréfestőnek. Gyereke van, soványak a zsebei, próbálok neki jó tündér lenni.« És én harmadszor is számár!!! Ahelyett hogy boldog lettem volna, ha lekaphatom fél vagy negyed életnagyságban, pár óra alatt, míg ki nem fárasztom (már akkor nagyon beteg volt), bolond, nagy vásznat vittem, életnagyságban kezdtem. Sőt vele együtt íróasztalát, könyveit, egész környezetét is meg akartam örökíteni.

De nem csoda, mert szobája lényének mintegy kiegészítése volt. Úgy ült benne, mint egy portré a nagyon stílusos ráámájában.

Ahogy az ízléses ember ruhadarabjait a külsejéhez, úgy válogatta ő egyéniségéhez a bútorait. Minden kedélyes és mégis komoly, széles, masszív volt. Öblös karosszékek, hatalmas íróasztal. Semmi kicsinyes vagy felesleges, csak nagyvonalú és csak hasznos tárgyak. A színek tompák, öreg mahagóni, mohazöld és rozsdavörösbőn játszó.

Gyönyörű és rettenetes órákat éltem át abban a szobában!

Tintoretto, Velazquez, Goya vagy Daumier meg tudták volna ezt a feladatot oldani, de nem én, kis kukac! S az az áldott beteg ember ült, keserves fáradtsággal ült nyolcszor vagy tízszer, míg végre nagyon rosszul lett, abba kellett hagyni.

Hogy el ne aludjon, legkedvesebb témáival izgatta fel fantáziáját. Órákhosszat beszélt. Az arca hol széles, hol hosszú, haragos, vad, nevető, fáradt, álmos lett; ötpercenként magára öltötte összes arckifejezéseit. Mint hallgató el voltam ragadtatva, bővölve, - de porrá sujtva, óráról-órára jobban megsemmisülve mint festő.

Egy ilyen mese- és festődélután láttam másodszor megjelenni nagy, titkolt politikai énjét.

Régi, régi tervét mesélte. Szeretné megírni Magyarország történetét a maga teljes realitásában. Események színét megváltoztatni, hol halványítani, hol erősíteni, emberekkel, hősökkel szerepet cseréltetni. Trónokat legvakítóbb augusztusi naptól megvilágíttatni, kis emberek jajját, panaszát meglátni. Nem hinni a szónak, sokszor a tettnek se, csak a szívet nézni.

Új, pszichoanalízisen alapuló iskolát szeretett volna a történetírás terén alapítani. Milyen nagyszerű volna, mondotta, ha a nagy emberek tudnák, hogy egyik irányban való nagyságuk nem lehet hibáik takarója. Fiait a nemzet ne istenítsé legkisebb nemes vagy zseniális tetteiért, - de akarjon emelkedni s ezért tőlük is a legtöbbet követelje.

Azután boncolta a régi nagyokat, leírhatatlan szeretettel, de mély keserőséggel. Megkopogtatta egyes hősök vértit, fejtegette dicsőségüket, nagyságukat, apró kis realitásokból összehákkolt lajtorján levezette bukásuk okát.

Arcán, látszott, szenved azáltal, hogy kénytelen mindent a maga szinte túlzott realitásában látni. Kínozta, fájt neki két gömbölyű és mégis beretvaéles szeme.

Úgy érezhette magát, mint a fiú, akinek anyja betegségeit muszáj ismerni, mert orvos és élésszemű orvos.

*

Sokat foglalkozott mindezzel az agya, de sose valósultak meg tervei. Nem is akarta. A multa nézve, mert neki magának is fájdalmas lett volna. A jövőre, mert van egy »magyar átok«. De ránézve megint áldott magyar átok. A jövő történetírásában álmódott forradalmat más is megcsinálhatja, - de az ő könyveit senki meg nem írta volna...

* * *

Ezután egyszer vagy kétszer festetem még. Mindig gyakrabban lepték meg az asztmatikus köhögések, fuldoklási rohamok, mindig álmosabb, gyengébb lett. Végre abbahagytuk, nem volt lelkem tovább kínozni.

Pár hétre rá volt a jubileum, leutazott Horpácsra, birtokfoglalásra.

Onnan pedig - a jó Isten tudja csak, hová?...

Akkor bántott igazán a lelkiismeret, mikor megtudtam, milyen nagybeteg volt már!

Tudtuk, valami nincs rendben, de hogy ilyen közel van a nagy úthoz, ki sejtette volna!?

Ha legalább sikerül a kép, emlékével szemben tettem volna jóvá, amit a fizikuma ellen vétettem.

De így!...

Megszégyenülést érzek, ha rá gondolok, ha róla beszélek.

Pedig amilyen jó volt, tudom, ha lelát onnan felülről, rég megbocsátott nekem.

Hisz annyira lelkesedtem s olyan igazán szerettem!

PÁR SZÓ JÓKAI KIS ASZTALÁNAK POLITIKUS VENDÉGEIRŐL.

TISZA KÁLMÁN.

A legöregebbel kezdem. A legtöbbet emlegetettel, akit egész Európa ismert, akit annyian szerettek, imádtak és annyian gyűlöltek.

Milyen régen meghalt!

És még ma sem tudom, az uram, akivel nagy kérdésekben mindig egyezett a véleményünk, szintén sose tudta eldönteni, hogy is voltunk vele tulajdonképpen?

Szerettük, bámultuk a nagyszabású, bájos modorú öreg Tintoretto- vagy Tizian-képet.

Szerettük a hangját, tekintetét, keze mozgását.

Szerettük pátriarkális érzéseiért. Imádta a gyerekeket. (Egyszer, azt hitte, senki se látja, kétéves kislányunknak, hogy megcsókolja apró mancsocskáit, majd a földig hajolt a hatalmas őszhajú aggastyán.)

Csodálatos kép volt, Magyarország félelmes, vaskezű kényura egy csöpp kis fehér pontnak a kezét csókolva.

Szerettük, mert néha nagyon meleg tudott lenni, szerettük, mert papát őszintén, szívből szerette; de gyűlöltük, ha eszünkbe jutott: milyen súlyos befolyása van rá, milyen messze vitte negyvennyolcas programjától, Petőfi szellemétől, önönmagától.

Ha nem láttuk, Petőfit hívtuk segítségül és dolgoztunk ellene.

De ha szemben álltunk vele, újra és újra megigézett a bája.

Főleg a szemei. Pedig tudtuk, jól tudtuk, öntudatosan, mint korteseszközöket úgy használja őket.

Mindig szürke pápaszemmel járt. Az a benyomásom volt, úgy őrzi szemeit a sötét üveg mögött, mint szép asszony, aki az arcát legyező mögé rejti, hogy varázsa mindig friss maradjon, soha el ne kopjon.

Például le akart valakit fegyverezni. A beszélgetés elején száraz politikus, vaskezű zsarnok volt, de a kellő percben levette az üveget, hogy zsebkendőjével megtörölgethesse, az ellenfél belenézett a titokteljes, álmodozó, szelíd, sötétkék tengerszemekbe s le volt fegyverezve, meg volt végleg igézve...

Hogy mint politikus sokat vagy keveset, jót vagy rosszat épített? Ahoz mi, bohémek, nem sokat értettünk. De nem is gondolkoztunk rajta.

Csak egyet éreztünk, fájón, keservesen: Tisza Kálmán barátja nem a Petőfi szabad, független, rangot, címet nem ismerő Jókaija többé!

Mennyire ugyanaz marad századok alatt az ember!

Más lesz a ruhája, szokása, erkölce, de ő maga, a lényeg, nem változik semmit.

Tisza Kálmán, az erőszakos, konok, beretvaeszű, minden ízében lojális fajmagyar, - Tintoretto dózsái, a középkori kényurak, az ázsiai puszták törzsfőnökei csak ugyanazok, mind: szikár, kemény, előrenéző, egy célt akaró, hatalmas oligarchák.

Ez volt nagy vonásokban. Az örök oligarcha.

Tintoretto reneszánsz-ruhája vagy Benczúr díszmagyarja volt-e rajta, mindegy.

De mikor aztán megmozdult és kocintani vagy beszélni kezdett a kép: mindig magyarabb, mindig keletibb lett.

Ahogy oligarcha lelke át és át volt szöve hihetetlen lojalitással és sok más magyar vonással, úgy külső lénye, fizikuma is csak úgy sugározta a fajiságát, amit mi festők különösen méltányoltunk.

Sokszor órák hosszat figyeltük a kezét.

Árpád azt állította, olyan magyarosan még nem látott kocintani soha. Ahogy a poharát felvette, letette, a szomszédjához hozzáérintette, ugyanúgy fogták meg, - azt hiszem - ugyanúgy tették le Árpád vezérei ezer év előtt már a saját vérükkel telített serleget...

És ugyanúgy fogják tán ma is tatár kánok valahol messze a tatár pusztákon...

BÁRÓ BÁNFFY DEZSŐ.

Másik megtestesülése a magyar fajiságnak papa barátai között báró Bánffy Dezső.

Nem olyan súlyos, nagyszabású, zord, fenyegető, - de történelmi kép ő is. Furfangos, kedélyes, fanatikus, makacs magyar, aki királyi kegy, miniszterelnöki szék ellenére csak a vidéki földesúr maradt szívében, lelkében halála napjáig.

Az az ember, akivel egy csirkeszárnyon barátkoztunk össze. (Tudniillik ő és én.)

Vacsora volt papánál. Bánffy másodszor vagy harmadszor volt nálunk. Elegánsan, előkelően étkezett, ahogy Pesten szokás.

A második fogásnál, a rántott csirkénél, észrevettem, keservesen kínlódott egy szárnyal, ami nem akart villája befolyásának engedni. Kicsúszott alóla, »ellenzékeskedett«.

- Kegyelmes uram, vegye kezébe azt a szárnyat, jobban esik az úgy a magyar embernek. Nincs itt ceremónia.

Meglepődött, derült szemvillanás, megértette a házunk lelkét s attól a perctől fogva ki volt cserélve, pompásan érezte magát, beszédes, eleven lett. Még tokajit is ivott, pedig erős főfájásai miatt szigorúan bornemissza volt.

A szokatlan tűzital, Jókai asztala, ellágyították, bizalmassá tették s elmesélte nagy titoktartás alatt a tíz szobor történetét.

Azóta sok víz, sok vér folyt a Dunába. Olyan rettenetes nagy események után az a régi, akkor roppant fontosságú dolog már csak kedves, mosolyogni való, ártatlan anekdóta.

Azok közül, akik akkor ott ültek, rajtam kívül már csak régi jó barátunk, papa háziiorvosa, dr. Demjanovich Emil él.

Nem tudom miért, úgy huszonhat-huszonhét évvel ezelőtt Pesten járt a német császár és valami hivatalos ünnepi vacsorán a magyarokat dicsőítő nagy beszédet mondott. Többek között ezt: »Ferenc József császár büszke lehet, hogy olyan ország királya, amelynek trónján Nagy Lajosok és Mátyások ültek.«

Képzelfelhető, mint a futótűz, úgy terjedt el ez a mondás. Másnap az újságok egyébről sem írtak, örömmámorban úszott az egész város.

A fiatalság elhatározta, hogy fáklyászenét adnak a német császárnak.

Alighogy ennek a benfentesek között híre ment, Ófelsége hivatta ám miniszterelnökét és leverten, rosszkedvűen kijelentette, ha ezt a »Junger Mensch«-et ilyen tüntetően ünnepük, ő azonnal lemond.

Ménkő és pokol!

Ez az örült helyzet még a mesebeli furfangos minisztereket is kihozta volna rendes flegmájukból!

Szegény Bánffy támolyogva ment haza.

Még csak el se mondhatta senkinek! De ki is tudott volna ebben tanácsot adni?

Óriási főfájást kapott a gyötrődéstől.

Hűséges felesége egész éjjel rakta rá a jeges borogatást. Végre hajnal felé kiugrott az ágyból. Megvan! - kiáltotta - minden rendben van már!

Hogy azután mit csinált örömeiben: elaludt vagy tovább rakatott magára umschlagot, nem tudom; de az állam sorsa már el volt intézve, a trón, a korona pedig meg volt mentve.

Ismerte az embereit, fent és lent.

Reggel nyolc órakor beadta a királynak a tizenkét szobor gondolatát, a déli újságok már mint faktumról írtak róla, külön megnevezve a nemzeti hősokeket, estig óriásivá nőtt a lelkesedés és a megrendelt fáklyászenét nem a német császárnak, hanem Ferenc József királynak adta a magyar fiatalság.

- - - -

Mi az a pár század, egy erős, telivér fajnak az életében?

Ezerötszáz, vagy ezerkilencszáz - mindegy.

Ugyanabban a koponyában született ez a mentő gondolat, amelyiknek a hajdani magyar királyok, török szultánok, erdélyi fejedelmek konfliktusai között kellett (talán éppen ilyen hidegborogatásos, álmatlan éjszakák alatt) az aranyhidakat megépíteni.

SZILÁGYI DEZSŐ.

Hetvenedik születésnapjára papa az uram műtermében nagy vacsorát rendezett.

Csupa férfi, az ő barátai.

Erről az estéről olyan gyönyörűen írt Rákosi Jenő egyszer a Budapesti Hirlapban, hogy kegyeletsértés volna bármit is hozzáfűzni. De egy mulatságos kis epizódot szeretnék még mesélni róla, amiről csak én, mint asszony és mint háziasszony tudhatok és ami kedvesen világítja meg Bánffy Dezsőt és Szilágyi Dezsőt. És - nem vagyok álszent - bevallom, engem is. Sőt még ezt is bevallom, ennek örülök is, lévén vacsorák rendezése az egyetlen ambícióm, amiben az életemben kiélhettem magam.

Nagy, ünnepélyes asztal terítésénél óriási nehézségű és fontosságú az ültetés. Többször olvastam, gyöngyfűző munkások között milyen ritka, akinek érzéke van a szemeket úgy rakni egymás mellé, hogy egyik a másiknak szépségét ne rontsa, de emelje. Ugyanilyen született tehetség kell egymásnak nagyrésztben idegen embereket úgy elhelyezni egy asztal körül, hogy

a hangulat emelkedhessen, a beszéd témák önként jöjjenek, senkit se fenyegetsen a saját vagy szomszédjának a rangja.

Azon az estén például adva volt öt miniszter, köztük az akkori miniszterelnök Bánffy és a régi: Tisza Kálmán.

Nagy probléma: ki üljön a főhelyre?

Első percben mindenki azt mondaná: csak természetes, a ma meg eszi a tegnapot. De mulatságnál sose szabad arra gondolni: most én vagyok az úr. Tegnap te voltál. Holnap tán a harmadik lesz. Akkor már előre megfagyott a hangulat.

Tehát Árpáddal megállapodva, a bukott miniszterelnök, de öregebb ember és papa régibb barátjának a nevét írtam a jobboldali teríték kis cédulájára, a jelenlegi teljhatalmú, de fiatalabb miniszterelnökét pedig a baloldalra.

Meg voltam magammal elégedve, de mikor kilenc után megjelent az ajtóban Bánffy, a mellén összes érdemjeleivel, mert - mint mondta - a költők királyát épp úgy meg akarja tisztelni, mint az ország királyát, akkor egy percig megfagyott bennem a vér.

Mi lesz?

Összenéztünk Árpáddal, de az ő tekintete biztatott: mindegy, ha igazán fess ember, ő is helyeselni fogja. Ha nem, akkor meg nem veszítünk a barátságával.

Mikor azután elhelyezkedni kezdett a társaság, ijedten, nagy betűkkel, Ijedten!! karonragadott Szilágyi: »Az Istenért mit csinált? Fordítva tette fel a névcédulákat, Bánffy teljes ornátusában nem ülhet a baloldalon! Cserélje ki gyorsan a papírlapokat.«

- Nem, kegyelmes uram. Tudatosan tettem. Ebben a házban nincs rang, etikette, csak kor és barátság. Tisza papa legrégebb és legöregebb barátja.

Szilágyi rámnézett, megdöbbsent, csodálkozó szemmel, azután némán megcsókolta a kezem.

Teóriánk bevált. Emberismeretünk se csalt meg. Bánffy pompásan érezte magát, kedves, közvetlen, elbájoló, - és mindenki meghatótt, csupa szeretet volt. No, de erről, mondom, nem szabad beszélnem.

Vacsora után odajött hozzám Szilágyi: »Maga a legbátrabb asszony s az első, aki nekem imponál.«

Kevés dologra voltam életemben olyan büszke, mint erre a komplementre és nem volnék asszony, ha most nem dicsekedtem volna el vele!

*

A mai fiatalság már csak legfeljebb régi élclapokból szerezhet arról fogalmat, mi volt akkor Szilágyi Dezső?

Magyarország réme. Orfeusz és Minotaurusz egy személyben. Minotaurusz, aki lányok helyett kormányokat reggelizett, pártokat ebédelt, diplomákat vacsorázott.

Még a király is félt tőle, mert mindig megleckéztette közjogból. Ő volt az egyetlen ember, aki le mert ülni Őfelsége előtt. Sőt borzalom, - még a lábát is egymásra tette!

Alakja szinte predesztinálta arra, hogy rettegett rém legyen.

Kövér volt, de másként, mint a rendes húsból, hájból való emberek. Különös, félelmetes, tömör izomzatú építménynek hatott.

Óriás bölény fejében óriási szürke szemei ijesztően, keményen, fenyegetően villogtak.

Rendesen szfinksnek, Memnon-szobornak szokták karikírozni.

Olyan volt, mint egy gúla.

Mikszáth és mások is, gyakran nagyszerűen leírták. Alakja fenn fog maradni az irodalomban. De, hogy ez a demiurgus szentimentális, romantikus kisfiúvá lett, amint irodalomról és művészetéről volt szó, - azt úgy hiszem, kevesen tudták róla.

Ha asztalnál, történelmi fejtegetései közben, egyes korok művészetéről kezdett beszélni, megváltozott a hangja, - bűgött, csattogott, turbékolt, mint a fülemile, vagy a prímhegedű.

Egyszer, emlékszem, Hegedüs Sándoréknál egy egész este Nagy Sándorról beszélt. A sok politikus ámult-bámult: ahelyett, hogy az ő fejükkel labdázott volna, Görögország kék egét és Kelet minden pompáját szórta maga körül!

Kedves volt az öröme, ha megismerkedett újabb fiatal tehetségekkel, írókkal, festőkkel, muzsikusokkal. Iparkodott elbájoslni őket; úgy illegette magát, mint egy tizenhatéves bakfis.

A festészet különösen mágikus hatással volt rá. (Köztünk legyen mondva, nagyon szerencsétlen szerelem volt! Mákszemnyit sem értette a képeket. Rengeteget, de rosszat, nagyon rosszat vásárolt.)

Minden kis pénzét abba ölte, pedig szegény volt egész életében. Sokkal nagyobb úr volt, sem-hogy gazdag lehetett volna. Festő ösmerőseit gyakran meghívta, nézzék meg képeit. Persze nagyon elszomorodott, ha aztán megmondták neki, hogy csúfosan rászedték, mert azok bizgalázatos kópiák és olajnyomatok.

De mégse csüggedt el. Kezdte újra a gyűjtést, - hogy újra csalódjon.

És ez így ment éveken keresztül.

Ilyen volt a mi, művészfélék, kedves, gyöngéd, romantikus külön kiadásunk a hatalmas, félelmetes corpus jurisból.

MESE EGY NAGYON SZÉP ÉS NAGYON SZERENCSÉTLÉN ASSZONYRÓL ÉS AZ Ó FIÁRÓL.

Az asszonyt Erzsébetnek hívták, a fiát Rudolfnak.

Két név: Erzsébet, Rudolf. Hogy imádták! És hogy elfelejtették! Legfeljebb durva anekdótákkal kapcsolatban említik.

Pedig mást érdemelnének!...

Én, a senki, sokat hallottam róluk intim apróságokat, igaz, megtörtént átélések emlékét, kimondott szavakat frissiben elmesélve, gesztusokat leírva, részben papától, részben az öreg Weilentől. (Dr. Weilen udvari tanácsos, tekintélyes tudós, az Osztrák-magyar monarchia képben és írásban főszerkesztője s Rudolf főherceg jóbarátja. Becsületes, puritán, szavahihető öreg úr.)

Ha majd a jövő igazságosan tud ítélni a hozzánk még nagyon közelfekvő kérdésekben, ez a pár szó, mozdulat is jelenthet valamit.

Jókai szerette, nagyon szerette Rudolfot, gyöngéd, apai érzésekkel, mintha gyereke lett volna. Szerette tanítványát a költő, és imádtá jövő királyát a magyar ember.

*

Erzsébet írói fantáziáját izgatta, s mint férfit megigézte szépsége, romantikus megjelenése, a magyarok iránti szeretete, szerencsétlen sorsa.

Alapjában véve kokettirozott is papával. Dekoratív, királynői pózzal, de mégis. Megengedte, hogy amint megjelenik egy új regénye, személyesen vigye fel hozzá a várba. Olyankor egyedül, csak nagy kutyája kíséretében, egyszerű házi ruhában fogadta. Jól eshetett finom, művészi lelkének egy nagy ember lényéből kisugárzó határtalan, őszinte hódolat a sok száraz, cinikus udvari hízelgés után.

Egyszer ilyen alkalommal azt mondta beszélgetés közben: »Gyűlölöm Bécset! Ahányszor a Burg kapuja bezáródik kocsim mögött, azt képelem, börtönöm ajtaját csukják rám«.

Erről a keserű mondásról eszembe jut egy szomorú kis dolog, a Zsófiától kapott első szidás története. (Nem papától, nem is Weilentől, nem tudom már, kitől hallottam, ezért nem vállalok felelősséget érte. De azt hiszem, igaz lehet, mert emlékszem, sokat kesergett rajta papa.)

Mint párnapos fiatalasszony felkötötte lánykori csipkés köténykáját s úgy, ahogy otthon szokta, kedves kanárijának ki akarta pucolni a kalitkáját.

Meglátta Zsófia. Rettentő! Összedől a világ! Az osztrák császárné a Burgban maga akarja tisztogatni kanáris kalitkáját! Hallatlan botrány!

Olyan bájos, szomorú kis mese! Szimbolizálja egész életét. Úgy vették körül a szegény, szabadság, önállóság után vágyó asszonyt azok a kegyetlen házi törvények, mint az erdei madarat a szűk, öreg, sötét kalitka. Véresre veri magát, míg meg nem szokja vagy belepusztul.

(Hej, sok keserű magyar történetet hallottam Zsófiáról, de nem jegyzem fel; tán nem is igaz. Tán csak a vér diktálta kétségbeesett magyarok lázas agyának, és mese az egész.)

*

Rudolfról is csak ilyen apró feljegyzéseket írhatok. De azt hiszem, jellemzők.

Például találják ki, melyik friss, duhaj, mulató nóta volt a kedvence?

»Édesanyám is volt nékem, keservesen nevelt engem. Éjszaka font, nappal mosott, jaj, de keservesen tartott.«

Hát lehetett ez az ember igazán cinikus?

Tudják-e, mi volt az inggombjára vésve, arra, amit legtöbbször hordott? Amelyik akkor is rajta volt, amikor meghalt.

»Isten áldd meg a magyart.«

Valami ünnepély alkalmával kapta magyar alattvalóktól, azontúl majdnem mindig viselte. Pedig valószínűleg volt neki értékesebb, szebb, ragyogóbb nem egy.

Neki ez volt a legszebb, legragyogóbb.

*

Sokszor beszélgettek papával a magyar forradalomról. Egyszer, mikor a tizenhárom vértanú halálának részleteit hallgatva izgatottan járt-kelt a szobában, - ökölbe szorított kézzel megállt, nagyot toppantott a lábával s azt mondta, kiáltotta: »Ha van Isten, hol volt akkor? Hogy ezt történni hagyta!«

Szóról-szóra így mesélte ezt nekünk Jókai aznap este, otthon.

*

Írók, művészek, ha nála voltak, sohasem érezhették, milyen magasan áll felettük rangban. Az asztalnál szivaroztak, disputa, lárma végezte be az ebédet. Kevesebb volt az etikett, mint sok úgynevezett előkelő családnál. Rangot csak szellemével érhetett el valaki. (Erre emlékezhetnek még az írók közül sokan, főleg az Osztrák-magyar monarchia munkatársai.)

*

Papán kívül legkedvesebb, sőt miután ugyanabban a városban laktak, naponta érintkezhetek: még bizalmasabb barátja az öreg Geheimrat Weilen volt. Komoly tudós, szentimentális, áldott jó ember, de minden egyénibb, érdekesebb tulajdonság nélkül. Azt hiszem, a határt nem ismerő, őszinte ragaszkodás, odaadás lehetett a kapocs, amivel a szolid, jámbor öreg német tudós fogva tarthatta a fiatal főherceg szívét. Jó érzés lehetett Rudolfnak, hogy Bécsben annyi ismert és ismeretlen ellenség között van olyan ember, akinek kutyahűségében, megbízhatóságban igazán hihet.

Ha a két öreg úr szemén a szeretet pápaszeme volt is és csak a fele igaz annak a sok szépnek, amit Rudolfról beszéltek, marad még annyi, amiért megérdemli, hogy szeretettel és hálával gondoljunk rá mindnyájan: meleg emberek és magyarok.

*

Elmondták, mesélték, persze, a sok pletykát is. De mind e bajok mögött ellenséges kezek hatását vélték látni. (Reichstadi herceg tragédiája.)

A történelem majd megállapítja, kinek volt igaza. Én már nem fogom megtudni.

De annyi bizonyos, - egy évvel a halála előtt kétségbeesetten mondta nekem Weilen: »Beten Sie für ihn, ja! Beten Sie, denn seine Tage sind gezählt!«

Egy évvel a tragédia előtt!

Papa is nyíltan beszélt a fenyegető orgyilkosságról. Nemcsak otthon, vele magával is.

Könyörgött, vigyázzon az életére. Magyarország kedvéért, ha saját magáért nem teszi. Nem független ember, kötelességei vannak a szegény, elnyomott nemzettel szemben.

Azt felelte rá: »Unom már ezt az örökös fenyegetést, bujkálást. Csak azért is sokat megyek mostanában egyedül vadászni, szembe akarok végre nézni a veszedelemmel.«

*

Tragikus véletlennek esett áldozatul. De papa meg volt győződve róla, előbb-utóbb, ha ez nem történik meg, nem véletlen tragédiával fejezte volna be életét.

Túlságosan szerette a magyarokat.

Túlságosan gyűlölte a rabszolgarendszert.

Túlságosan megvetette az udvari etikettet.

És ez akkor három nagyon, nagyon nagy vétek volt.

*

Nemcsak ő maga, nemcsak papa és Weilen, de sokan hitték, hogy vadászaton »véletlenül« fogják meglőni.

Kire célzott Rudolf? Kikre papa, Weilen és mások? Én nem tudom.

Fiatal lány voltam, politikához nem érttem, de imádkoztam minden este, úgy mint papa s az öreg Geheimrat.

Nem hallgattak meg bennünket odafönn.

Az utolsó időben a magyarokat sose hallgatják meg, se odafönn, se ideleln...

*

Még egy adatot a cinikus hercegről: a legkötelességtudóbb, legjobb apa volt. Bárhol utazott, megérkezése után első útja kislányához vezetett. Nevelésének minden részlete érdekelte, mindenről személyesen szokott meggyőződni. Olyan volt, mint egy jó anya.

*

Most látom csak, milyen semmiségeket írtam. Mégis örülök, hogy megtettem.

Ha Papa a Marsról (ahogy ő hitte) lelát, meg van, tudom, fogadott lányával elégedve, amiért iparkodott gyöngé erejéhez képest egy kis rozsdát, sarat szegény Rudolf főherceg emléktáblájáról lekaparni.

AKIK SIETTEK ELMENNI.

Rudolf mutatta meg az utat.

Utána sokan itthagyták ezt a szerencsétlen, bajjal, gonddal teli országot; talán megérezték mindazt, ami jönni fog és nem volt bátorságuk szembenézni vele?

A magyar arisztokrácia két fiatalon elhalt reménységéről ma már nem is igen tudnak az emberek.

Egyik a politika, másik a művészet zászlóvivőjének készült.

Előbbi Batthyány Géza, utóbbi Justh Zsigmond.

Batthyányt a jó társaság hülyének tartotta, mert nem tudott kártyázni, lovagolni, táncolni. Vagy tán tudott is, csak nem szeretett. Minden nőegylet titkárának választotta; gondolták, egyébre úgy se jó.

Alacsony, szerény, vézna fiatalember volt, igénytelen külsővel, gyöngye hanggal.

Csudás kék szemeit a gondolatok örvénylő mélységével ki vette volna észre?

Annyira csak lélek volt, annyira irtózott a zajtól, tülekedéstől, közönséges, mindennapi élettől, hogy ez az irtózás megbénította beszélő- és cselekvőképességét s minden jóságból vagy muszájból elvállalt szereplésébe szó szoros értelmében belesült. Dadogott!

Kaszinóbarátai nem értették, miért költi pénzét olyan haszontalanságokra, mint fiatal magyar tehetségek képeire, szobraira?

Haragudtak, mert művészekkel, latinerekkel barátkozott.

Nem tudta méltányolni, megbecsülni, hogy grófnak született. Csak embernek érezte magát.

Egy szóval: a »szegény Geksi« volt!

*

De ha aztán harmad- vagy negyedmagával asztalnál vitatkozni kezdett: a sápadt, vékony, nagyszemű gyerek túlnőtt mindenkit, óriás lett.

Szinte ridegen nagy.

Maga a vaslogika, egészség, józanság, bátorság.

Igazi magyar tragédia.

Tudta, neki van legkülönb koponyája, de azt is tudta, sohase lesz belőle az, ami szeretne lenni.

Abban a körben, ahova ő tartozott, ahol élnie kellett, az arisztokrata- s zsentrivilágban (akkor legalább még) az, aki nem tudott párbajozni, szónokolni, harcolni, kortestábort szervezni, nagy ember nem lehetett soha.

Kis ember pedig nem akart lenni.

Egyszer hazament pár hétre falura, a kastélyába.

Ősz volt. Esett, esett. Soká esett.

Egyedül volt. Gondolkozott.

Aztán elhozatta a cigányt, huzatta, addig huzatta, míg egy szerencsétlen golyó megoldotta a problémát: lehet-e »szegény Geksi«-ből valaha Géza gróf? - nagy ember?

*

»Csak egészséges testben egészséges lélek lehet abszolút nagy. A dekadens szépségnek nincs, létjoga. A l'art pour l'art fogalma veszedelem. Minden, ami nem produktív, nem a jövőt építi, kártékony. Mint az orchidea: rothadásból származik s olyan kis nemzetnek, mint Magyarország, felesleges luxus.«

Ő volt valamennyiünk között a szó nemes értelmében, legmodernebb.

Talán harminc éve, hogy elment s most kezd Európában az a meggyőződés kialakulni, amit már akkor hirdetett.

Mi, többiek, berzenkedtünk tanai ellen. Pláne Justh Zsiga és én védtük lényünk legféltettebb részét, a művészetnek azt az irányát, amit ma - és tán igazuk is van - destruktívnek neveznek.

De sokszor kikaptunk tőle!

Pláne én, akinél, mint mondta, az orchidea-tanok még veszedelmesebb szentimentalizmussal keverednek.

Oly kedves, megható volt, mikor minket, egy hosszú asztal erős, egészséges, jól megtermett embert ő, a kis, gyomorbajos, vézna, sápadt: betegnek, gyengének, létjogosulatlanak titulált...

Pedig akkor már megváltotta jegyét Charon jegyirodájában.

Sose felejttem el, egyszer kölcsön adta nekem kedvenc könyveit, Maupassant: »Pierre et Jeanne«-ját és »Une vie«-jét.

Mikor a másodikat is letettem, élettől fáradt öregasszonynak éreztem magamat. Azután dühbe jöttem, földhöz vágtam és táncoltam rajtuk, mint gyilkosaimon, kiket sikerült lefegyvereznem.

Aznap megéreztem, hogy Geksinek tragikus vége lesz.

Aki ilyen szomorúnak, józanul, kikerülhetetlenül szürkének látja maga számára az életet, pedig tele van lelkesedéssel, ambícióval, tettvággyal, annak el kell pusztulnia, kérlelhetetlenül.

*

De ha vannak lelkek, akiket Magyarország sorsa a túlvilágon sem hagy pihenni, ő azok között van...

*

Justh Zsigmond a második.

A dekadens magyar történelmi vér ég felé törő lángcsóvája, aki nemcsak maga ragyogni, de világítani is akart más szépségeket.

Mire felért, hogy ott elégjen, önmagát széjjelszórva, lehullott róla minden, ami embert a földhöz köt.

*

Három célt tűzött ki maga elé.

Fiatal tehetségeket felfedezni, segíteni, gyámolítani szívvel, lélekkel, tanáccsal, összekötéseikkel.

Külföldi szalónok mintájára összehozni az arisztokráciát a művészvilág elitjével és végül írni, nagyon, nagyon komolyan és sokat, imádott népéről, azt külföldi barátaival lefordíttatni s ismertté tenni a magyar földet, parasztot odakünn.

S hogy mégis olyan kevés nyomot hagyott az irodalomban, annyi nagy kvalitása mellett, csak nyelvének szegénysége okozhatta.

Tízéves koráig nem tudott magyarul. Összes tanulmányait Párizsban végezte. Már a huszas években volt, mikor Magyarországot tulajdonképpen megismerte.

De a francia levegőben felnőtt kultúrproduktumban akkor azután hihetetlen erővel ébredt föl az ősmagyar történelmi érzés s a szeretet, több annál: szenvedélyes szerelem faja, népe, faluja iránt.

A néplélek, magyar föld, magyar nyelv megismerésének ebben a mámorító idejében kerültek össze a mi utaink. Az uram, Zsiga és én egy hónap alatt ismerkedtünk meg.

Előttünk futotta le meteorpályáját.

Születése folytán Európa legmagasabb köreiben mozgott. Ízlése, vágyai viszont a szellemóriások lábaihoz vitték. Luyn hercegnő szalónjától a Sarah Bernhardtéig otthon volt mindentől és otthon maradhatott volna örökké.

*

Amíg meg nem ismerte a magyar népet s nem vált hármass missziója annyira vérévé, teljesen elkábította a sok szín, fény, ragyogás. Szítta mohón, szomjasan a raffinált, szédítő francia kultúrát.

A francia férfit sose szerette. Hidegnek, önzőnek, áludvariasnak tartotta. (Kár, hogy Romain Rollanddal nem ismerkedtek meg. Azt hiszem, nagyon szerették volna egymást.) De egészen csodálatos barátai voltak az asszonyok között. Legérdekesebb volt Jeanne de Néthy író. (Állítólag egy királynő törvénytelen lánya.) Nem szép, de egészen csodálatos, titokteljes teremtés.

Egyszer fölkereste Zsigát Szenttornyan (Zsiga faluja, Orosháza mellett) s ott töltött pár hetet. Jellemző a francia kultúrára: egész idő alatt durva vászonruhában, ingblúzban járt, de Párizsból mindennap érkezett számára egy szál friss orchidea s ha Szenttornya helyett a Szaharába vagy Szibériába utazott volna, a fehér orchidea oda is eljutott volna.

Egyik legkedvesebb terve volt, velünk együtt elmenni Cannes-ba. »Csak ott fogják megtudni, mi az élet, mondta. Ott már nincs rang, vagyon, azaz annyi van, hogy megszűnik az értéke. Csak az originalitásnak, lelkiségnek, újat vagy teljességet nyujtónak van létjoga. Tilos minden, ami közönséges, unalmas. Ott még csak toilette se kell. Lehet olcsó rongy a ruha, csak jól legyen szabva, színben alkalmazkodjék a környezethez. Az anyag mellékes.«

Különös szeretettel mesélt egy szalónról, mely a sárga színek változataiból volt felépítve: sárgásfényű gyémánttól, topáztól, aranytól kezdve a sárgatök és kukoricacsövekig! Amik épp oly megtisztelő helyet kaptak a szobában ragyogó színükért, mint az aranybálványok, indiai fátyolok, gobelinek, - elképzelhetetlen összegeket érő kincsek.

»Minden annyit ér, amennyivel szebbé tudja tenni az életet«. Ez volt az axióma.

Szép élet lehetett! (Vajjon most is olyan?)

*

S ő mégis otthagyta a ragyogó, idegen világot. Húzta haza földje, népe, mint a mágnes és húzta, vonzotta a vágy, résztvenni a magyar irodalom, művészet akkori megújulásának harcában.

Ez a láz mindnyájunkat megmámorosított, de senkit sem úgy, mint őt.

Nála fanatikus életcélá vált, megszűnt egyén lenni, felolvadt ebben az érzésben, tettvágyban. Azontúl csak akkor utazott el, ha tüdeje parancsolta.

Az irígységnek, önzésnek még legprimitívebb, legszükségesebb ősfelméjét sem ismerte. S az nagy erő, ha valaki dupla érzések miatt nem lassítja lépteit, mindig csak előre, előre megy...

Olyan szép és nálunk olyan szokatlan cél tehetségek felfedezése, útjuknak megkönnyítése!

Szenvedélye volt kezdőket támogatni, vágyaikat kitudni, őket mecénásokkal összehozni. Hányszor hozott Árpádhoz is borzas ifjakat, mint új csodákat, hány íróknak kezdte ő a szekere rúdját tolni! Azok aztán gyakran félreértették, háta megett megállapították: népszerűség-hajhászásból teszi. Szegény Zsiga! Milyen távol állt pedig attól! Arra igazán nem volt szüksége. Szellemes modora, mondhatatlanul finom eszejárása, megfigyelései, a régi muranói üvegek színére emlékeztető előadása azzal a nagyúri otthonossággal, amit csak századok agymunkája teremthet egy kihalt család utolsó sarjában: hozzáfűztek minden intelligens lelkét, aki csak közelebről megismerte.

Elsárgult brüsszeli csipke, Händel-akkord, lehulló falevél és hozzá az acélrúgó vagy villany-szikra frissesége, - ez volt Justh Zsigmond.

Barátai mind szenvedélyesen szerették, s ő éhes mohósággal keresett mindig újabb és újabb érdekes impressziókat, embereket, ha rossz tüdejével mindjárt őt emeletet kellett is megmászni értük.

Ment velük kurtakocsmába vagy palotába, ivott, ha a hangulat úgy hozta, közben végezte a misszióját: eladta szegény festők képeit, kényszerítette a nagyurakat, hogy magyar könyveket olvassanak, érdeklődjenek a kultúra iránt, stb.

Együtt égett a francia zenei úttörőkkel, de azért rajongott a cigányért is, és Rácz Pali elválhatatlanja volt. Emlékszem, egyszer (nekünk is kedvenc cigányunk volt) szakadó hóban, Szilveszter éjszakáján elhozta ablakom alá egész bandájával. Ő, a párizsi kultúra gyermeke!

S mindezt lázasan, mert tudta, hogy csak pár éve van hátra.

Mindig, mindig sietett, lépcsőn, uccán, mindenütt; könnyű, elegáns, átszellemült alakja modern Krisztusként hatott.

Nagyon sokat szeretett volna még elintézni. Annak a sok-sok embernek a sorsát, akiknek rajzaitól, írásaitól mindig duzzadtak voltak a zsebei.

Irtózatos lehet ilyen életszeretettel tudni: a tudóm napról-napra fogy, fogy, hiába megyek Afrikába, bárhova... hiába.

Sose tudok elfelejteni egy képet, amit Szenttornyán láttam.

Átvitt bennünket a faluba öreg dajkájához, Molnár Jánosnéhoz, kivel gyerekkora óta mondhatni rokon módon érintkezett s kit úgy szeretett, mintha anyja lett volna.

Hatalmas, fekete parasztasszony, kicsattanó formákkal, csupa erő, egészség, mintha magából a buja, kövér, fekete, napszágú magyar földből formálta volna az őstermészet.

A konyhában ült a padon, szemben az ablakkal. Zsiga mellé telepedett. Beszélgettünk. Aztán, amint látta, hogy Árpád is, én is értjük a szegény ember nyelvét, nem vagyunk felfuvalkodott »városi népek«, bizalmasabb lett, ölébe vette s elkezdte babusgatni, cirógatni akkor már nagyon gyenge, átlátszó, beteg fiát.

Biztatta: maradjon itt nála, majd hárman, »a nap, a magyar föld, meg ő felgyógyítják biztos, ne menjen idegenbe, ahol - ha melegebb van is, mégse lesz olyan jó, mert i g a z á n , f o r r ó n csak a magyar nap fog magyar fiára sütni... Maradjon, maradjon... úgy fogja altatni, hidegtől féltetni, mint pólyáskorában, csak ne menjen messze...«

S amint így biztatta, a nap, az áldott, jó magyar nap, a kis piros függönyös ablakon át éppen rájuk szűrődött; gyengén, mert sűrű volt a kis kartonfüggöny, de cirógatón, melegen...

A fáradt ember pedig úgy odabujt, olyan szívszakadva hallgatta a mesét, úgy menekült erős, hatalmas, életadó fajához...

*

Még Árpád is nehezen tudta a könnyeit visszatartani. Az egész szomorú kultúrember-élet benne volt ebben a képben! A város, a lüktető élet megeszi a gyengét, de az már csak akkor menekül haza pihenni, mikor késő.

*

A teleket mindig messzebb és messzebb, száraznál szárazabb, melegenél melegebb helyeken kellett töltenie. Nem akart menni, orvosai, barátai kényszerítették.

Csodás színesen, lélekfagyasztóan tudta azután lefesteni mindazokat a halálküszöböket, ahol annyi, annyi emberi szenvedést látott.

A tüdőbajosok lázas harcát az életért, vágyát izgalmak, örömök, szenvedélyek után, - hercegeket, amerikai milliárdosokat, akik a világ legszánalmasabb teremtségeinek érezték magukat s odaadták volna minden kincsüket egy évért, hónapért, egy büntetlen csókért...

Ha mindezt úgy le tudta volna írni, ahogy elmesélte!

Talán jobb is, mert rettenetes könyv lett volna.

*

Kárpótlásul azután a hosszú távollétékért nyáron százszoros szeretettel élt a parasztjainak.

Nevelte, tanította őket. Könyveket osztott ki közöttük. Vasárnapi iskolát létesített. Építtetett színházat s abban játszatta őket.

Mi éppen Molière-t láttuk előadni. Egy pékinas és egy menyecske, emlékszem, megdöbben-tőek voltak.

Francia írókat, diplomatákat vitt le sokszor színházát megnézni.

Az első »klasszikus táncosnő«-t életemben ott láttam, Rétes Mari mosogatószolgálólány személyében. (Jó pár évvel Duncan előtt.)

Békéscsabán valóságos kultusz volt a tánc s minden évben volt egy verseny, amikor a legjobb csárdástáncosnő értékes díjat kapott.

Rétes Mari tizenhat éves korában megnyerte egyhangúlag a pompás, dupla selyemkendőt. Megnyerte másodsor, harmadszor, negyedszer, végre az ötödik évben kimondták: Rétes Marinak nem szabad többé szerepelni a versenyen, hogy más lány is részesülhessen ajándékban és dicsőségben.

Hát úgy nem is láttam csárdást táncolni se azelőtt, se azóta, az igaz. A kis, igénytelen napbarnított teremtes úgy járta, mint a csárdás istennője: délcegen, tempósan, aztán vadul, fojtott érzékiséggel, - csodás volt.

A Rétes Mari csárdása napnál világosabban megmutatta, hogy keleti faj vagyunk.

Este azután, verseny után (akkor, mikor én láttam, ő már hors concours volt) a cigány feljött a kastélyba s ott húzta nekünk tovább.

Közbe lementünk kicsit sétálni hárman, Árpád, Zsiga és én a ház körül. Egyszer csak megkövülve álltunk meg. Messzebb, a park egy tisztásán, holdtól megvilágítva (a cigány valami operarészletet játszott), mezítláb, mosogatószoknyájában a neki ismeretlen melódiákra saját árnyékával csoda táncot járt: a szegény szolgáló, az őstánczesni, Rétes Mari.

A zene (Pedig milyen volt! Operaáriák békési cigánytól!) által fölébresztett, felizgatott lélek megtanította a testet idegen ritmusokra, görög vázák, klasszikus szobrok vonalaira.

Soká néztük, csendesen, áhítattal, aztán lábujjhegyen elosontunk, - meg ne hallja, fel ne ébredjen, higgye holnap, hogy csak álom volt az egész.

Mi lehetett volna belőle, ha tanul!

Tán magyar nő nevéhez fűződne a modern klasszikus tánc fogalma...

És milyen vén parasztasszony lehet ma, ha még él! Tán a kondás vagy egy napszámos vette el azt, aki világhíresség lehetne.

Mennyi kincs is rejlik a fekete magyar földben!

*

A békési táncszenvedély Zsigára is ráragadt.

Tudta, minden lépés legalább egy nappal sietteti halálát, ha cigányt mégis hallott, megőrült, megvadult. Pedig nem is állt neki jól a csárdás, annyira finom, elegáns, szinte virágszerű volt; de akkor még a stílusról is megfeledkezett.

Egyszer, emlékszem, nagyobb vacsora után Rácz Pali húzta talp alá nálunk.

Zsiga nem bírta magával. Mindnyájan kétségbe voltunk esve, könnyöztünk, fenyegetődtünk, végre mentőideám jött. Megkértem Pékár Gyulát, a társaság Góliátját, hogy ahányszor Zsiga táncolni kezd, nyalábolja át.

Tényleg! Pékár vagy ötször hátulról felkapta a levegőbe az éj folyamán!

*

Vajjon hányan vagyunk még itt azok közül, akik aggódtunk érte?

Egészen különös módon tudta barátait összetartani, szétszórva Indiában, a Szaharában, Párizsban, Pesten vagy Szenttornyán; soha nem láttuk egymást, de ismertük egymás lelki világát, érzéseit, külsejét, betegségeit, örömeit, szenvedéseit. Tíz életet éltünk egymáson keresztül.

Halála után egy vagy két évvel Velencében véletlenül találkoztam azzal a két nővel, akik Cannesban utolsó hónapjait szomorú szanatóriumi magányában önfeláldozó szeretetükkel, gyengédségükkel enyhítették, akiknek odasúghatta: »Je serai brave«, akik lefogták tiszta szemeit, s testét rózsákkal borították utolsó útjára.

Egy hôtélben voltunk szállva, véletlenül hallották nevemet s úgy szólítottak meg, mint legkedvesebb rokont, barátot. S úgy beszéltünk a többi ismeretlen és mégis kedves, a szélrózsa minden irányában élő lényről is.

Öreg, fiatal, férfi, nő, herceg és paraszt, mind egyek voltunk annak az embernek a barátai, aki sohase volt irigy, sose gyűlölt, csak jót akart, csak szeretni tudott.

Talán ép ezért kellett neki olyan hamar elmenni, mert nem erre a földre teremtett lény volt, véletlenül tévedt csak ide.

AZ ÉN TANÁRAIM.

Most két tanáromról, a magyar művészet két büszkeségéről mesélek pár apróságot. Mindkettőnek a nőkhöz való egészen furcsa, egyéni viszonyát szeretném írásom központjává tenni.

Az első csak a vászonra festett asszonyokkal mert, akart, kívánt érintkezni.

A másik ellenkezőleg: valóságos nőidomító, a nőkkel való bánás művésze volt.

A festő- és nőprobléma két véglete.

Hanem aztán szellemesség, lelki megtisztultság, filozófiai magaslat, humor, jószív dolgában egyformák mind a ketten.

Mintha nem élő emberek, de Anatole France *Sur la Pierre blanche* alakjai lettek volna...

Székely Bertalan bozontos fejében jóságos, de éles, szarkasztikus, mégis gyerekes sárgás kis szemei olyanok voltak, mint az oroszláné. De sose fenyegettek, csak álmodtak, kutattak, összefogtak.

Hatalmas homlokára volt írva egész lelke: tudás, keserűség, szarkazmus, analízis, amellet romantika, hazaszeretet, örök vágy a szép után, közöny a józan anyagi előnyök iránt.

Mindez vibrált, sugárzott, glóriát szőtt a nagy, tagbaszakadt, nehézkes járású öreg úr lobogó, őszfürtös feje körül.

Azt hiszem kellett benne valaminek Leonardo lényéből lenni, talán tekintetéből is. Bizonytalan, de széles és kifejező gesztusokkal beszélt. Ideges, gyenge hangján rendesen három-négy nyelvet is kevert a magyarba, főleg németet.

És ez a nagy darab férfi majdnem olyan életet élt, mint Szent Imre királyfi. Házasság volt ugyan és három gyermek apja, de tán ez az egyetlen kizökkenés aszkéta életéből.

Csak festett vagy rajzolt nő létezett számára. Minket, élőket, furcsa, megbízhatatlan, érintkezésben kicsit lármás, pretenziózus lényeknek tartott, mint, mondjuk, valami csinos tarka tollú madarat, pl. papagájt. Az beszél is, harap is, de mégse ember. Jobb tőle »drei Schritt vom Leib!« maradni.

Pedig ő volt a legnagyobb feminista! Igen, hölgyeim! Székely Bertalant a szüfraszettek vezérükké nevezheték volna ki. Majd később ki fogom fejteni, miért.

De mert az egyes nőket nagyon lenézte, sokszor egészen komikus helyzetekbe került.

Sose felejttem el. Egyszer dühösen jött az iskolába és egy kötőtűt dobott le az asztalra ezzel a kijelentéssel: a nők a földteke legneveletlenebb és elviselhetetlenebb lényei. Kérem, talállok az Andrassy uton egy kötőtűt. Gondolom, érték, felveszem és a legelső szembejövő nőnek odaadom. Tényleg örömmel nyújtom a tűt egy csinos fiatal lánynak, gondolva, meg lesz hatva a jóakaraton. Képzelmék, mi történik. Dühösen végignéz rajtam. »Bolond!« - mondja megvetően és büszkén tovább sétál. Én pedig ott állok az Andrassy út közepén szegény kötőtűmmel és bámulok. Ilyenek a nők. Az ember jót akar és ez a köszönet. Hogy lehessen kiigazodni köztük?

Kedves volt, mennyire félt modeljeitől, mintha valamennyien ekrazittal töltött bombák lennének. Ha igazítani akart a veszedelmes lény mozdulatán valamit, csak pemzli-nyéllel közelített hozzá. Azt is kinyújtott karral, jó messzire tartva magától, közbe bocsánatot kérve és egyre erősítgetve: nem akar ő semmi rosszat, legyen nyugodt, erényeit törhetetlen tiszteletben

tartja. Egyszer valamelyik családi örömöknek nézett elébe és a túlnagy melegben összeesett. Azontúl holta napjáig attól félt, minden model elájul valami ismeretlen okból. Tízpercenként faggatta őket, nem szándékoznak-e végigvágódni a földön?

Mint említettem, szó szoros értelmében beállhatott volna feminista vezérnek, olyan szónoklatokat tartott nekünk kedves babiloni nyelvén a nők jogairól és a sok-sok igazságtalanságról, amit el kell szenvedniük a természettől, meg a társadalmi rendnek szerinte helytelen beosztásaitól.

Fanatikusán hitte, ha felszabadulnának valahogy egyéniségüket megőrlő kötelességeik alól, annál nagyobb erővel, vehemenciával törne ki belőlük az őstehetség, ami szerinte még több, de legalább is annyi bennük, mint a férfiakban. (Uraim, félre ne értsenek! Ez nem az én, de Székely véleménye! Én nem vagyok feminista!)

Milyen hálátlannak nevezne most, ha ezt olvasná. Bennem is egyik előharcosát vélte a nők jövő nagyságának látni. Óriás kompozitört akart fejleszteni belőlem.

Hogy mennyire beváltottam szegény drága jó tanárom reményeit: ez a könyv bizonyítja. Egyetlen tanúsága annak, hogy éltem.

Úgy-e magamról nem beszéltem soha? Engedjék meg, hogy egy kicsit dicsekedjek, most is csak egy mondással: »Jókai kisasszonynak van a legtöbb spiritusza« - hajtogatta minden kompozíció-vázlatom korrigálásakor.

Viszont nekem volt a legkevesebb kézügyességem. Minden csín, rend, precizitás hiányzott a munkámból. Abban Vörös Erzsí vezetett. Abban és a szépségben. Bűbájos teremtés volt.

Az ő tehetségét is megölte az élet. Szegény szép Erzsí!

A harmadik kedvenc egy idősebb tanárnő, már nem tudom milyen Emma volt. Tiziánért rajongott. Ők ketten portréistáknak készültek, én a forrongó, ügyetlen, kompozitőrnek. Rettenetes bős voltam. Három-négy halott, száguldó lovak, azon alul nem adtam.

De szépek lehettek!... Csak egyet eltettem volna. Istenem, milyen szemtelen néha a fiatal-ság!...

*

Az öreg aztán csavarta az eszünket, mint a lámpát, mindig feljebb és feljebb. Egész bibliotékája volt a régi mesterek festési módszerének leírásából és aszerint, amilyen technikai eljárásról azon a héten éppen olvasott, kellett nekünk, első éves növendékeknek à la Tizián, Rubens, Correggio festeni. Hogy azután mi jött ki ebből, arról jobb nem beszélni.

Mindent csodásan kigondolt, csak egyet felejtett el, hogy idő kell mindenhez. Kis gyermek nem tudja megemészteni azt a táplálékmennyiséget, amit a felnőtt. Gyomorbajt kap tőle. Mi valami agybaj félét. Egészen meg voltunk zavarodva.

Csodát akart tenni. A legnagyobb emberek művészi életeredményét egyenesen, injekció alakjában teljesen ügyetlen, fegyelmezetlen, fejletlen agyakba beoltani.

Ez volt tragikumuma. (Nem azt értem tudniillik tragédiának, hogy ezáltal sok kisebb tehetség felbomlott és a néhány nagy is évekig meg volt zavarodva, az nem lett volna olyan nagy baj. De neki lehetett rettenetes, keserves csalódás, hogy huszonöt-harminc évi fáradsága, ön-feláldozása ment kárba. Mert ő igazán, mint a Pelikán, vérével táplálta tanítványait, olyan lelkiismeretes volt.)

Mind megcsaltuk. Egyikünk se sikerült. Az a pár férfitanítvány, akiből ember lett, az is mind külföldön virult ki tulajdonképpen.

Mennyi energia, fáradság, töprengés hiába.

Mit festhetett volna azalatt!

Néha korrigálás közben valakinek egy orrot, szemet odakent hihetetlen tudással pillanat alatt; csak aki így rögtönözni látta, kapott fogalmat arról a roppant tehetségről, aki Székely Bertalan volt.

Mivé nőhetett volna ki magát neki megfelelő viszonyok között, kevesebb lelkiismerettel, kevesebb töprengéssel.

Kedvenc tanítványainak szabad volt néha felmennünk műtermébe megnézni újabb munkáit.

Sarkokba eldugva találtunk csodás, ragyogó színű, frissen, lendülettel, erős impresszió alatt festett tájképeket. Könyörögtünk, ne fesse át, állítsa ki, meglátja milyen meglepetés, siker lesz. Keserűen nevetett. »Nem kell az senkinek. Nem értik. Majd talán a halálom után.«

Pár hét múlva kerestük őket.

Megtaláltuk - de hogyan!

Átfestve, át- és átlazírozva, nyoma sem volt a csodás frisseségnek.

Hány képét temettük el csak az alatt a rövid három év alatt, míg tanítványa voltam. Hát azelőtt? Azután?

Emlékszem az Opera amorette-frízeihez bűbájos, naív, puha, akvarellal vagy temperával odalehelt vázlataira. Az eredetiek is gyönyörűek, de azok milyenek voltak! Hová lettek? Eldobta? Elégette?

A sír nem felel.

*

Álomban élte ki a dicsőséget.

*

És álomban élte ki a szerelmet is.

Nincs művész erotika nélkül.

A legtöbbnél közvetlenül nyilvánul. Egyiket megöli, mint Rafaelt, Giorgonet. A másikat felfrissíti, mint Rubenst, Rembrandtot. De vannak aztán csodabogarak, álmolvagok, akik semmit a valóságban, mindent a művészetten keresztül mernek csak kiélni.

Hősök, hadvezérek, Don Juanok - a vásznon.

Ilyen volt Székely is.

Hú szerelmével, Lédával tartott pásztorórákat. Merész, szenvedélyes, puha, cirógató ecsetvonásokkal halmozta el ölelés, csók helyett.

Szegény, szegény álmovitéz!

Lédára lehetett volna féltékeny a felesége, nem a modellekre. Részben féltékenységből, részben spórolásból az asszony nem akarta megérteni, hogy festő modell nélkül nem dolgozhat.

Székely - mint hű, engedelmes, becsületes férj - tizenöt vagy húsz éven át nem festett természet után, hanem kitalált valami hihetlent. Drótból csinált kis csontvázakat, azokra rárakott, azt hiszem, régi receptek szerint főzött, soha meg nem száradó viaszkpépből

izomzatot, nedves rongyokból pedig drapériát, a kis figurákat aztán forgatta, csavarta, csoportosította, és így komponálta nagy történelmi képeit. Élő akt után már csak idős korában, akkor is ritkán dolgozhatott.

Micsoda lángésznek kellett lennie, hogy még így is olyan nagyszerű képeket teremtett!

Persze egész télen át nekünk is viaszkot kellett főznünk. (Óriási patáliát csaptak, emlékszem, a szakácsnék, és mindnyájunkat kidobtak a konyhákból.) Azután itatóspapírozt vízbemártva, ráncokat csináltunk, így tanultuk a drapéria esési törvényeit.

És ez így ment mindvégig, mindenben.

Amellett a szerencse is mindig elfordult tőle. Másnak jutott a diadal, neki a csalódás. Például egyszer valahogy rájött, hogy a ló nem úgy mozog, ahogy azt mi látjuk, képzeljük. Körülbelül tíz évig obzervált, matematikai számításokat csinált, míg végre ennek az alapján megállapította valódi mozgását. Akkor azután megint hónapok verejtékes munkájával, átvirrasztott éjszakák árán, sikerült neki konstruálni egy gépet, amivel azt bemutatta. (Nem tudom fizikai ismeretek híján megmagyarázni, de biztosan emlékeznek még erre volt tanítványai közül sokan.) Egészen furcsa mechanikai csoda volt. (Megint Leonardo da Vincire kell gondolnom!) Felhívta rá külföldi tudósok figyelmét. Nagy ünnepléssel készültek a találmányt fogadni. Valamelyik híres európai folyóiratban kellett volna leírásának megjelenni. Mint feltalálónak is halhatatlan lett volna a neve. Már csak hetek, talán napok kérdése volt az egész, és megjelent egy kéz: a sors egy leintő mozdulattal emberek apró örömeit, dicsőségeit, reményeit örökre elmosó keze.

Kitalálták a mozgófényképet.

A legelső ugró, galoppozó, vágató lovokról csinált felvételek bebizonyították Székely igazságát, de az ő csodagépére már nem volt szükség. Munkáját jobban, gyorsabban elvégezte a fényképezőmasina.

Tíz esztendő hiába, kitörölve az életéből!

Összeesve, csalódva visszahúzódott a csendes, poros műterembe.

*

Töprengéseinek, emlékszem, egyszer én is áldozata lettem. Komikus áldozata. Köztudomású, hogy minden képét agyonkomponálta. Igaz, hogy a végén nagyszerű lett a kompozíció, de rendszeren csak odalyukadt ki, ahonnan elindult. És közben néha hónapokig töprengett pár centiméternyi vonaleltérésen. Persze nekünk is végig kellett izzadnunk saját »műveinken« ezeket a türelempróbákat. Egyszer feladatul kaptuk egy merengő nő megkomponálását. Véletlenül nekem sikerült tűzbe bámuló parasztnyecsckémmel megütni a mértéket. Székely rámparancsolt, fesse meg fél életnagyságban, ki fogja állítani.

Óriási izgalom az egész osztályban.

Mi legyen a háttér? Egy csomó rozsét gondoltam rajta alvó macskával.

Az alak, tűzhely készen lett két hét alatt, de most a többi!

A rózsével hónapokig kínlódtam, mert minden egyes darab fának bizonyos vonalban kellett feküdnie, a macska farkával pedig csekély három hónapig!

Végre eljött a kiállítás ideje, a kép nem volt készen, mert még mindig nem tudtuk eldönteni, jobbra vagy balra hajoljon-e (t. i. a farok), hogy a kompozíció kifogástalan legyen?

Azt a fogalmat, »merengő nő«, már csak komikum kedvéért emlegették az osztályban.

*

Azt hiszem nemcsak felfedező, hanem kitűnő író is lehetett volna belőle. Analizáló, lelkesítő, lánggal égő, vitriollal maró író. Érdekelte a történelem, természettudomány, filozófia, teológia, archeológia, orvosi tudomány - mindez forrott, sziporkázott, gomolygott az agyában. Voltak indokolatlan, sokszor igazságtalan gyűlöletei, szeretetei, mint ideges asszonynak, egyes tudományok, főleg történelmi alakok iránt.

Szegény gyerekleány-fejünket alaposan összekuszálta hangulataival.

A többiekre hogy hatott - nem tudom. De én sose felejttem el azt a pusztítást, amit fiatal lelkemben véghezvitt. Egyszer szünet alatt - rossz kedve lehetett talán - Zrinyi Miklós életét kezdte analizálni és hiteles adatokkal bizonyítani, mennyire ember volt minden hősiessége mellett...

Izgatott, fájt, de vérré vált

Az egész szép, nagy, aranyrámás történelmet bámult alakjaival együtt egész másként láttam azontúl - - -

Azelőtt úgy ismertem, ahogy Jókai megírta, beszélt róla. Ahogy a történelemórán tanítják.

Jött Székely, én szívtam a mérget, a tudás fájának keserű gyümölcsét s az íze örökre a számban maradt.

Pedig jó hazafi volt. A maga módja szerint ép olyan jó, mint Jókai. Fanatikus kötelességtudással, ragaszkodással, izzadások, nélkülözések között szolgálta a fáját.

De Leonardo-fiók volt, akinek az esze és szíve mindig egymás ellen harcol.

Ilyen mély szakadékok voltak a lelkében minden irányban.

Sokszor hallottam azt mondani, Székely irígy, rosszmájú.

Roszzul ismerték, akik annak tartották!

Keserű, emberkerülő volt, igaz. De más ennek a lélektani magyarázata.

Mialatt az ő csillaga teljesen elborult, kortársai, müncheni kollégái ragyogó pályákat futottak be. Minden görögtűz, fáklya, napsugár, ami azokra világított, annál mélyebb sötétségben hagyta őt.

Ha irígy lett volna, elsősorban Lotzra kellett volna annak lennie. (Ő is egy bűbájos alak volt, szegény öreg Lotz bácsi. De vele ritkábban találkoztam, nem ismertem ilyen jól.) Lotzra, akinek az övével egyirányú volt a tehetsége, akinek csak úgy hullottak az ölébe a megrendelések freskók, portrék, stb. Pedig őt a rajongásig szerette!

Zichyt is rendkívül elösmerte, aki pláne még jobban úszott a dicsőségben.

Csak Munkácsy volt a vörös posztója.

Fájt, a megalázásig fájt annak az embernek, aki olyan keserves verejtéssel teremti a képeit, hogy azalatt, míg ő éjszakákat átvirraszt, valaki minden tépelődés nélkül, vulkán módjára, csak úgy ontja, löki ki magából a képeket.

Nem irígy, de beteg lélek volt.

Korai házasságával, töprengéseivel eltemette önmagát s nem tudott a kövek alól élve kiszabadulni.

Csak az utókor ásta ki.

*

Csodálatos és szomorú, hogy később, amint öregedett, maga is érezte, mennyire nem szerencsés; küldte kedvenc tanítványait külföldre, menjenek, frissüljenek fel, felejtsek el az ő pesszimizmusát, tépelődéseit. Nőjön szabadon a szárnyuk.

Hogy fájhatott neki!

Minden négy évben új, és új generáció, mind távolabb tőle; minél öregebb, annál magányosabb lett.

Úgy járt az utcákon gyönyörű öszfürtös fejével, hatalmas nehéz alakjával, mint egy elmúlt világ utolsó lakója, akinek a nyelvét nem érti már senki...

*

Engem is küldött. Először Párizsba, de mert az nem volt megvalósítható, Münchenbe, jó barátjához, Liezen-Mayer Sándorhoz, kit mint embert és művészt egyformán becsült és szeretett.

Kötelességének tartotta azonban figyelmeztetni - vigyázzak! Liezen-Mayer nagyon veszedelmes. Akaratán kívül pokoli hatást gyakorol a nőkre. Torkig van velük, és azok hullanak előtte, utána. Már nem is vállal női portré-megrendelést, mert, mint mondja: »Unom az előkelő asszonyokat festeni, bosszantó örökös ájulásuk«.

Ilyen figyelmeztetésekkel akart édes, jó öreg tanárom engem, a Jókai-regényeken fölnőtt, fantasztikus fiatal lányt esetleges veszedelmektől megóvni. Gondolta: »hm! ha baj lesz, ne az én lelkemen száradjon. Figyelmeztettem. Mosom kezeimet«.

Képzelfelhető, micsoda izgalommal mentem én papával Liezen-Mayerhez. Kit fogok látni? A szívem úgy vert, majd elestem az ajtóban. Legjobban szerettem volna hazafutni.

Egyszerre előttem állt. De micsoda csalódás! Az elképzelt gyönyörű fiatal lovag helyett ötven év körüli, vadkan- vagy Mefisztó-fejű, katonás tartású úr.

Ez volt a zuhanás! Megcsalva éreztem magam. Előre gyűlöltem. Maradni sem akartam, csak futni Münchentől messze...

Persze papának nem önthettem ki szívem bánatát, agyoncsúfolt volna. Maradnom kellett.

Másodszori találkozásakor elmúlt a rettenetes csalódás érzése. Már nem láttam torzképnek, sőt fölfedeztem, hogy szeme, bár fakó világosszürke, gyér szempillákkal, csodálatosan intelligens, veséig ható, mintha rádium volna benne. Szája pedig határozottan elbájoló, finom rajzú, gyengéd kifejezésű, szinte odalehelve a hatalmas vadkan áll védelmébe. Forradalom előtti francia hercegnők arcképein látni hasonló finomságú szájakat. Férfinál még nem láttam soha. Az az érzésem volt, - akkor és később mindig - belát az ember lelkének legtitkosabb, eldugottabb zugába, kitalál minden gondolatot, de nem kell félni, mert annyira jó, hogy sose fog visszaélni emberismeretével.

Tisztelettel, bizalommal, ragaszkodással lett tele a lelkem a nagy művész, az öregedő ember, a jó ember iránt!

És ez az érzés mindig csak fokozódott.

De aggódni kár volt öreg tanáromnak. Túlságosan fiatal, egészséges voltam ahoz, hogy Don Juant lássak benne. Talán ha tizenöt évvel hamarább ismertem volna meg!

Hanem hamarosan meggyőződtem, mennyire nem volt túlzás, amit Székely mesélt róla.

Bekerültem kis, exkluzív, öt személyből álló iskolájába.

Gyönyörű, antik berendezésű műterem, súlyos, vörös brokátfüggönyök, faragott régi rámak, díszes festőállványok, előkelő, az évektől kis patinát kapott lányok - - -

Az első - a háziasszony - negyven év körüli vöröshajú német grófnő. Valamikor a boldogtalan szerelem a háborúba vitte el betegápolónőnek. Sose tudta kiheverni az ott látott rémes képeket, valami különös, lemondó, melanchólikus vonás volt az arcán.

Azután egy rendkívül szellemes porosz bárónő; életnagyságú alakokat festett fejből, különös, misztikus, előkelő, de mégis vizenyős klasszikus álmokat. Az igazi élet erős volt neki, nem bírta el, elbujt a sötét bársonyfüggönyök közé álmodni. Harmadik a szász nagykövet lánya, német szentimentalizmussal kevert kokett divatdáma. A többiek egy kicsit megütköztek rajta és fantasztikus dolgokat suttoztak a háta mögött. A negyedik színtelen polgárlány Münchenből. Az ötödik, az egyetlen, aki megzavarta a fojtott, túlfűtött, szentimentális levegőt, egy angol admirális lánya, csúf, nagyfogú, a legöregebb, de úgy látszik azzal akart modern és fiatal maradni, hogy nagyon szabadszájúan beszélt.

Titokban persze ép oly ábrándos volt, mint a többi.

Ez az öt lelki-hárem hölgy - mint a naprendszerben a bolygók - úgy keringtek évről-évre Liezen-Mayernek minden gondolata, mondása, gesztusa, kritikája, mosolya vagy gúnyos megjegyzése körül.

Eljön holnap a Herr Professor? Mit szól a munkánkhoz? stb. Ezek az apró kis kérdőjelek óriásivá nőttek s betöltötték egész érzés- és gondolatvilágukat.

Valamikor sokkal többen voltak. Lassan-lassan leapadt a létszám. Ki öngyilkos lett, ki apáca, legtöbb elvonult falura emlékeinek élni, remeteségben festeni. Az örökös lázt, kínlódást, egymás izgatását a folyton róla beszéléssel csak ez az öt bírta ki.

Ő maga - a nap - ezért a tömegézésért nem tett semmit, de semmit. Egyedüli vétke, hogy volt, létezett, és voltak szemei. Még csak nem is iparkodott észrevenni a meleg levegőt. Tisztelte, becsülte, tanította őket s vége.

Nagyszerű volt az a hidegvér, amivel közöttük járt-kelt; csak néha húzódott félre jóakaratóan ironikus mosolyra az ajka, ha valamelyik Fräulein, Gräfin vagy Baronesse sápadni kezdett és ájulási tünetekről panaszkodott az ajtóban megjelenő Herr Professor esetleges szarkazmusától való félelmében.

Flörtjeit nem tanítványai között kereste. Elég nagy volt München. Azokról is hallottam eleget, - az illető előadó karaktere szerint feldolgozva, mert egypár művészi kérdést kivéve, a műteremben egyébről se folyt szó; megvetéssel, mégis bizonyos kis fájdalmas irigységgel beszéltek azokról az asszonyokról, akiknek nemcsak tanáruk volt, és részvétellel, mély szájalommal a vörös függönyök közül halálba, klastromba, magányba menekült társakról.

Csendes délutánokon azután, ha bizonyosak voltak, hogy nem jön Liezen-Mayer, elővették olyan pietással, mint egy relikviát, az irigyelt, bámult, csodált, imádott, az egyetlen, mély, igazi szerelemnek: egy gyönyörű, nagyszemű, hullámos feketehajú, nemesen ívelt, hosszú-nyakú lány, a bűvös, bús, romantikus, tragikus mondakör igazi hősnőjének az arcképét.

Tanítvány volt ő is. Beleszeretett ő is. Eddig egyforma a mese.

De itt Liezen-Mayer megszűnik a legenda Don Juanja lenni, szerelmes lesz ő is, nagyon.

Szép, szomorú, tavaszi álom.

A lány (gazdag lengyel grófnő) zseniális, nemes, okos, tizenkilenc éves, nagyszabású jellem. Mindenki tud róla, mindenki méltónak tartja őket egymáshoz. Ő maga is érzi: a lány ihletné. Mint művész újjászületne.

De nem lehet. Közöttük, áll valami - egy gyerek - és a beteg feleség.

Don Juan döntött.

Győzött a kötelesség.

A lány visszament Lengyelországba, - egy év alatt meghalt, elsorvadt.

Hogy a férfi mit szenvedhetett? Azt csak a jó Isten tudja!

*

És, mégis, azt hiszem, nem bánta meg.

Kedvenc mondása jut eszembe. »A világon csak egy pozitíve jó van: munkából, társaságból, bárhonnan hazajövet, este azzal az érzéssel nyújtózni ki az ágyban: ma se csináltam semmit, amit holnap szégyelnem kellene! Minden elmúlik, mindenbe bele lehet unni, csak a jó lelkiismeret kényelmes érzésébe soha.«

Néha olyan hangon mondta, hogy az ember érezte: ez most a lelke legmélyéből jön.

De néha aztán furcsa keserűséggel, szinte cinikusan, mintha gúnyolná önmagát, amiért nem volt bátorsága kevésbé puritánnak lenni - - -

Ilyenkor talán a halott lány lelke kísértette?

Vajjon melyik volt az igazi hangja? Erre is csak a jó Isten tudna megfelelni.

*

Annyi bizonyos, hogy a kötelességnek nagyobb rabja, mint Liezen-Mayer, azt hiszem, kevés volt a világon. Az asszonyoknak Don Juanja, a kötelességnek szomorú Don Quixotteja.

Mint fiatal festő (már akkor torkig volt az őt üldöző nőekkel) megismerkedett valahol egy tizenöt éves kis amerikai lánnyal, aki rokonainál élt Münchenben s zenedébe járt, hogy diplomát szerezzen és minél hamarabb segíthessen soktagú családján azzal, hogy a maga lábán is megáll. A lány bájos, törekeny, üde, virágszerű, ártatlan volt és mert abszolúte nem érdekelte őt se a szerelem, se a veszedelmes Don Juan, se senki a világon, mi sem természetesebb, mint hogy - épp ezért - Don Juan beleszeretett. Nagyon, halálosan. Minél hidegebb volt a kislány, annál örültebb ő. Végre a rokonok tanácsára (már akkor ünnepelt festő volt s jól keresett) a gyerek hozzáment. Gyerek! Az volt. Tizenöt éves. Kicsi, vékony, fejletlen... Korán volt. Nem lett volna szabad.

Tizenhat évvel anya lett rettenetes kínok, betegségek árán. Egy évig élet-halál között lebegett. Az orvosi tudomány csodája, hogy egyáltalán felépült. Felépült!... Élt. Vegetált. Az, ami volt, sohase lett többé. Tíz évet öregedett, elvesztette üdeségét, fiatalságát, egész életén keresztül szenvedett, betegeskedett, megszűnt asszony lenni.

És az ura?

Dolgozott, dolgozott állat módjára, éjjelt nappallá téve, hogy az asszonynak királynői ápolást, kényelmet adhasson és ezzel tegye jóvá, amit ellene vétett: a mohóságát, hogy nem tudott várni, túlságosan szeretett.

Ettől az időtől fogva sohse festhetett többé l'art pour l'art. Minden munkájának egy célja volt: pénz. Pénz, mert beteg van a háznál; pénz, mert a gyerek is gyenge, törekeny. Pedig annak egészségesnek és boldognak kell lenni, olyan boldognak, amilyen boldogtalanok ők ketten...

A beteg asszony mégse tudta megbocsátani megölt fiatalságát, szépségét. Hiába volt minden önfeláldozás. Az urában nem a közös tragédia egyik áldozatát, de gyilkosát látta.

Pedig szimpatikus, művelt, eszes nő volt és jószívű mindenkihez. Az ura iránti gyűlölet egész különös, rögeszmeszerű, beteges tünet volt nála. Soha meg nem szűnt az asszonyi bosszú titkos aprópénzével teste, lelke hervadását, letört reményeit fizetni, - az ember pedig csendesen tűrni, látszólag észre nem venni az elevenbe menő szúrásokat. (Például gyakran voltak amerikai vendégeik ebéden, vacsorán; a társalgás angolul folyt, holott a házigazda egy szót se értett belőle. Pedig mind beszéltek németül. Kedélyes vacsorák!)

Így ment mindig, mindenben.

Az asszony a lakást pálmaházzá varázsolta át. Az ura hideg növénynek tartotta, nem szerette. Egy ok, hogy ő még jobban ápolja, dédelgesse.

Az urának volt egy dédelgetett csoda okos kis kutyája; ergo az asszony rosszul lett, ha látta.

Mint két idegen, úgy éltek egy fedél alatt.

Mindent gyűlöltek, amit a másik szeretett. A férj elfojtva, szenvedőn, az asszony agresszíve.

Csak egy ponton találkozott a szeretetük vadul, szenvedélyesen: a gyerekekben.

Féltékenyen nevelték, becézték, kényeztették, mindegyik önmagát szerette volna kiélni, letört reményeit kivirágoztatni benne.

*

Talán egészen elviselhetetlenné vált volna Liezen-Mayerra nézve az otthon, ha nincs bozontos, kedves, hűséges, csúf kutyaproletár barátja: a kis istálló-pincsi.

Kócos, barna szőrösömó, benne csoda okos, lelkes, világító, fürkésző szempár.

Ez a személy (nem nevezhetem se úrnak, se hölgynek, mert nem emlékszem már, melyik nemhez tartozott) nem is állat volt, de emberi intelligenciájú, gondolkozó lény.

Jobbkeze, hordárja, házőrzője és főleg tanácsadója imádott gazdájának.

A legkülönbözőbb megbízásokat kifogástalanul elvégezte. Leveleket vitt, boltba ment vásárolni, ha látogatóba mentek, felfutott a névjeggyel s megnézte, otthon vannak-e, hogy gazdája ne mássza hiába a lépcsőt, stb.

De hát ilyet már hallottam. Ez csak a hordár vagy inas szerepe.

Hanem a baráté!

Megmondta (az ugatása is oly intelligens volt, mint valami nekünk idegen beszéd) minden új alakra, akivel megismerkedtek (t. i. a gazda és ő), jó vagy rossz ember. Megbízható, vagy csaló, ellenség, akitől óvakodni kell.

Gazdája azt állította, sohse csalódott az ítéletében.

Mikor velem legelőször találkozott, - széken ültem - odaszaladt, rátámaszkodott a térdemre, s mert én csodálkozva néztem, mit akarhat, Liezen-Mayer nevetve mondta: »Most jön a vizsga. Meg fogja állapítani a maga értékét. Amilyennek ítéli, aszerint fog viselkedni örökké«.

Kíváncsi lettem.

Pár percig mereven, kutatóan nézett a szemembe, végre enyhült a tekintet szigorúsága, vígan kezdte farkát csóválni s mert beszélni, legalább is a mi nyelvünkön még se tudott, barátságosan biccentett felém a fejével, aztán elment aludni a vánkosára.

A vizsga jól sikerült.

Azontúl bármikor találkoztunk, rövid, de barátságos csahintás, kis zászlólobogtatás - s mentünk a dolgunk után, ki jobbra, ki balra.

De voltak alakok, kiket egész életén át morgott, ugatott, üldözött s előbb vagy utóbb mindig kisült, hogy igaza volt.

A koldusokat se mind ugatta meg. De ha egyre dühös lett, tudták a cselédek, ettől félni kell, rosszat akar.

Az egész ház, ucca, dédelgette, becézte.

A város művészvilága is ismerte; hisz ő hordta a névjegyeket, leveleket s még bálókra is szabad volt gazdájával bemenni.

Csak a beteg asszony gyűlölte.

Azt is olyan rögeszmeszerűen, mint az urát.

*

Kedves, okos kis kutya, vajjon túlélte-e gazdája halálát?

*

Beszéltem a titokteljes Don Juanról, a tragikus sorsú családapáról, a jó tanárról, csak egyről nem eleget: a jó emberről. És a jó magyarról. Még ezzel tartozom az emlékének.

Sokan azt hiszik, Liezen-Mayer egészen elszakadt a hazájától.

Szívében soha. Apja, tanácsadója, jóltevője volt a fiatal magyar művészeknek, akik az idegen városban fölkeresték. Minden magyar otthont talált nála. Minden magyar ügy érdekelte.

Karácsonyra mindig meghívta összes künn élő honfitársait, akiknek csak tudta a címét.

És csodálatos, bár ez is az urának a szenvedélye volt, ebben az egy dologban mégis megértették egymást a feleségével. Megszólalt a »jó asszony« szíve s neki is mindig volt meleg szava a fiatal hazátlanokhoz.

*

Hogy Liezen-Mayer mennyire jó volt, egy velem történt kínos eset mutatja legjobban.

Szegény sokszor, nagyon sokszor mondta közlékenyebb óráiban (mert legtöbbször szfinx-szerűen begombolkozott, önmagáról ritkán beszélt), hogy már nem tud festeni, ez a tíz évi éjjel-nappal pénzért való munka teljesen kiölte belőle a frissességet, komoly, bátor munkaképességet. De oly jó, okos volt, sohse kívánta, hogy az ember udvariasságból dícsérje képeit. Hány művész képes erre?

Egyszer felmentem műtermébe s óriási öröömre a sokszor édeskés, erőtlen kompozíciók helyett energikus, sötét, vad, drámai hatású képet találtam az állványon.

Boldogan gratuláltam. Jaj, tanár úr! De örülök! Végre. Ez a legszebb képe. Hála Isten, úgy látszik, visszajön régi energiája, stb.

Még most is összemarkolja valami a szívemet, ha az arcára gondolok.

Olyan furcsán, szelíden mosolygott, de olyan rettenetes volt ez a szelídség! Aztán ép olyan arkifejezéssel mondta: »Édes kisasszony, örülök, hogy úgy tetszik. Egy nagyon tehetséges tanítványom festette. Csak eladni van itt. Nagyon szegény fiú és nem ismer senkit, nálam hamarabb megveszik...«

*

Nem haragudott meg rám, épp úgy szeretett azontúl is, a fiúval sem érezte. Sőt, mint hallottam, még jobban segítette, vásznat, festéket vett neki s minden hónapban eladta egy képét.

*

Ilyen védenca volt sok.

Persze másoktól tudom, ő sose dicsekedett se jó szívéről, se másról.

Még a hódításairól se.

Nőkről egyáltalán mindig csak mint fogalomról, elvontan beszélt, egyesekről, élő személyekről soha.

De ezek a teoretikus előadások aztán nagyszerűek, ötletesek, szellemesek voltak.

A legegyszerűbb, igénytelen társalgást raffinált elmésséggel tette színessé.

Filozóf volt mint Székely, bár fordított úton jutott oda.

Rengeteget olvasott. Műveltsége óriási volt. De Székely agyában kaleidoszkópszerűen vibrált, táncolt, Liezen-Mayerében ellenben logikus rend szerint külön fiókokba volt zárva minden.

Aki Székellyel egy óráig beszélt, teljes képet nyert tudásának sokféleségéről. Liezen-Mayer adagonként, hetes, hónapos terminusokkal engedett csak bepillantást intellektuális életének gazdag kincstárába.

Az egyik közvetlen, szeszélyes, fantasztá, örök gyerek volt.

A másik mártír, don Quixotte vagy Don Juan, de mindig logikus, higgadt, cél- és öntudatos.

Bár tehetségük erőben és milyenségben összemérhetetlen, - az egyik zseni, a másik csak tehetséges ember - mindkettőnek tragikus volt a sorsa.

Ki azért, ki ezért, de egyik sem lett azzá, ami lehetett volna.

És ami a legborzasztóbb, e z t mind a ketten tisztán, világosan érezték, tudták, látták.

Sokat, nagyon sokat szenvedtek.

*

Tudom ügyetlenül szedtem össze a róluk megmaradt emlékeimet.

Nem baj... Hacsak pár ember olvassa és azt gondolja: »Lám, megint ilyen ragyogó jellemű, egyéniségű magyar művészekről kaptam halvány képet« - nem írtam hiába.

BÁRÓ MEDNYANSZKY LÁSZLÓ.

Róla csak néhány rövid anekdótát szeretnék elmesélni.

Magába az emberbe félek belefogni. Nem nekem, de azt hiszem, kevés írónak sikerülne. Tán Dosztojevszkij tudta volna úgy megírni, hogy a legnagyobb őszinteség dacára megértést kelthessen ez a csudálatos, komplikált, rejtelmes, magasztostól az unheimlichig, misztikumtól a komikumig, Bellini apostolfejtől lidércszerű torzképig mindent magábafooglaló lény.

Sár és éteri tisztaság. Buddhizmus, filozófia, aszkétizmus.

Valami furcsát, félelmeteset érzett sokszor az ember, ha vele volt.

Titokzatos, földöntúli erőket sejtett benne, ijesztő, groteszk, földalatti szellemeket látott zsbongni körülötte...

Különös lélek. Vajjon talált-e nyugodalmat, mikor végre sikerült annyira gyűlölt testétől megszabadulnia? Eggyé tudott-e válni az oly nagyon szeretett, ismert, megértett természettel: levegővel, vízzel, fával, hegyvel?

Vagy lidércként bolyong sötét, elhagyott erdőkben, hínáros mocsarak felett?

- - - -

Tíz-tizenöt éven keresztül Árpád volt pesti pénzügyminisztere, dajkája, gouvernante-ja. Sokat voltunk vele. De mondom, nem merek belekezdeni. Legfeljebb egy gyönyörű tulajdonságáról szólok pár szót, ami külön áll és különválasztható szeme annak a láncnak, aminek végigvezetéséhez gyengének érzem magam.

Azt hiszem, a világ legszerényebb művésze volt. Óriási tisztelettel beszélt sokszor nála tízszer kisebb súlyú festőkről és hányszor, de hányszor jelentette ki kétségbeesetten, hogy nem tud semmit, abbahagyja a festést.

Ilyenkor kegyetlenül szenvedett és mi, barátai, valami titokteljes tragédiát éreztünk rajta, aminek nem tudtunk nevet adni...

- - - -

Hanem beszélek »Medi«-ről, a furcsa embernek arról az oldaláról, ami mindannyiuknak, akik szerették, más hasonló kedves, mosolyogni való emlékeket fog eszükbe juttatni.

Mediről! Akinek szívjósága, adakozási rohama, szórakozottsága, elhanyagolt külseje, tisztasági iszonya elbájolta, mulattatta, meghatotta, de sokszor méregbe hozta pénzügyminisztereit és dajkáit. Mert az volt neki sok. Mindenütt, ahol járt, kinevezett egyet számára a családja. Annak kellett pénzét kezelni, ruháit mosatni, megetetni. Magától még arról is elfelejtkezett.

A legjobb Medi-anekdótát Farkas Istvántól hallottam. Hónapok óta iszonyú rongyos volt a cipője. Végre Farkas rávette, jöjjön vele cipészhez.

Ki kellett keresni a város legsötétebb, piszkosabb boltocskáját, azt hiszem, valahol a Király uccában. Világos, elegáns üzletbe, vendéglőbe nem volt az a földi hatalom, ami bevitte volna.

Farkas tolmácsolta Medi vágyait: cugos cipő. Jó nagy.

A kisasszony felhúzott egyet a lábára. Medi boldogan, hogy ilyen gyorsan átesett a rettenetes problémán, nagyszerűnek találta és sietett ki a boltból.

De pár lépés múlva mindig szelídebben mosolygott, szórakozottan, ábrándosan, szent arccal nézett jobbra-balra - egyszerre a zsebébe nyúlt, hirtelen mozdulattal a cipőjén igazított valamit, azután megkönnyebbülten felsóhajtott és elragadtatva kiáltotta: »Milyen jó is ez a cipő!«

Farkas rosszat sejtve lenézett »a nagyszerű cipőre«. Uram isten! Mit látott! Büszkén ragyogott ki a fehér harisnya... »Tudod, barátom, kicsit nyomott, hát fölvtágtam, - de ez semmi, azért, mondhatom, kitűnő cipő...«

No de többet nem lopok, hanem kapargatok a magam emlékei között.

Egyszer egy hónapig lakott nálunk a Svábhegyen.

Hozott magával vagy tizenöt vásznat, de csak kettőt használt. Arra azután pont harminc képet festett: mindennap másikat.

Egyik nap erdő, másnap lekaparta, öregasszony lett belőle. Harmadnap lemenő nap stb.

És köztük micsoda műremek! Mindennap megígérte: no ezt elteszem. Másnap felkelt reggel négy órakor, mire a ház felébredt, meghalt a tegnapi kép.

A hónap közepe felé csodálatos tünet mutatkozott a házban: egyenként eltűnedeztek a poharak.

Szidtam a cselédeket, bizton eltörik. Azok egymást gyanúsították. Egyszóval: meg volt bontva a ház békéje.

Harmincadika felé már a kamrából kellett öreg, csorba poharakat az asztalra tenni.

Egy szép napon Medi megszökött.

Akkor azután felnyílt a szobája. (A majorosnak volt egy néma, félig hülye kislánya. Csak azt engedte be magához takarítani. Rendes, tiszta cselédektől irtózott.)

Elállt szemünk-szánk a csodálkozástól!

Glédába állítva a padlón köröskörül az eltűnt poharak! Szájjal lefelé fordítva, mert a talpukat használta palettának. Minden színhez külön, mindennap másikat; vagy három tucat pohár...

Miért poharak? És miért titokban?

Sok volt az ő rejtélye!

Együtt mentünk szép nyári napon Csáky Albinékhoz látogatóba, Mindszentre.

Medi megjelent a vonatnál, kalap helyett sárga karimával a fején. Volt még tíz perc idő, Árpád átvitte a szomszéd üzletbe és vétetett vele szép, elegáns girárdit. Gondolta, lesz meglepetés, ha rendesen jelenik meg és örült, hogy ez a csoda az ő műve lesz.

A kalap fényes, ragyogó, vakító, gyönyörű volt. Medire nem lehetett ráismerni.

Elindultunk.

Mindszent messze van, Medi elunta magát. Kényelmetlen is volt neki a puha bársonyülés. Átment típusokat rajzolni a harmadik osztályba.

Mi néztük a vidéket, beszélgettünk, az idő múlt, megérkeztünk.

Előkerült ő is, jaj, de hol a kalap?

- Ó, az itt van, vigyáztam rá, nincs baj.

- Hát ez mi, ez a zsíros, görbe csoda? Ez nem a reggeli girárdi - dühöngött a reményeiben csalódott Árpád.

No igen; Medi közben parasztokkal szalonnát ebédelt, pipáztak, a hamut is csak el kellett valahová szórni, no meg egyet-kettőt amúgy hegyesen, magyarosan köpni is jól esett az új barátoknak, azután valaki egy kicsit bele is ült véletlen, de nem baj, csak kicsit és egy pillanatra, rögtön felállt, amint észrevette, nem baj, ez mind nem baj, azért szép a kalap...

Így végződött a diadalmas mindszentí bevonulás!

Még egy utolsót, a »Kazein-teóriáról«.

Vagy huszonnyolc-harminc évvel ezelőtt, mikor hatezer forint még nagy pénz volt, Czóbel István, a sógora, nővérenek, Mednyánszky Mirynek a férje, Párizsba küldte, a családi vagyonból ezt az egy évre tekintélyes összeget kiszakítva, hogy ott szabadon dolgozzon, tanuljon, fejlődjék, felfrissüljön.

Körülbelül októberben ment ki. Árpád januárban szintén útnak indult pár hónapra Párizsba. Persze legelső dolga volt Medit felkeresni.

Elmentek vacsorázni.

Medi sovány, szürke, beesett volt. Váltig azt hajtogatta, gyomor bajos és valami csodadoktor azt ajánlotta neki, használjon kazein-kúrát. Félévig ne egyék mást, mint sajtot. Már két hónapja így él és azóta pompásan érzi magát.

Az uramnak gyanús volt a dolog. Görbe gondolata támadt.

Másnap, egy jó vendéglőben, kifizetett előre két teljes ebédet.

Mikor a pincér Medi elé tette a finom ételeket, rémülten kiabált: nem, nem, neki csak sajt kell.

- Ne számárkodj, hisz már kifizettem, kár volna itthagyni, legközelebb majd én leszek a te vendéged.

A »már kifizettem« szóra mint kiéhezett vadállat esett rá az ételre.

Árpád csak hagyta enni. Hanem ebéd után elkezdte vallatni.

Így sült ki a casein-teória titka! A hatezer forintból egy sárga rézkrajcárja se volt már.

Pénzének a felét szomszédjára, egy nyolcvannégy éves »fiatal tehetség« megmentésére költötte, másik részét pedig nagyszerű Lapin nevű barátjának adta, hogy nászútra mehessen a feleségével.

- Szegények, már húsz éve házasok és még mindig nem tudtak elutazni...

- És mit dolgoztál legalább ezalatt?

- Tudod, Tigriske (így hívta Árpádot), nappal a fiatal zseninek végeztem be pár képét, reszket már szegénynek a keze; éjjel azután dolgoztam magamnak.

- Remélem, fogom látni a képeidet?

Medi az orrát fintorgatta, a feje búbját vakargatta.

- Tudod, bajos lesz, elvitték már őket, mert tudod élni is kell, a sajtot se adják ingyen, hát színezgettem egy fotográfusnak...

Így használta fel az alkalmat Párizsban, hogy dolgozzék és felfrissüljön!

Utolsó éveiben - azt mondják - rendezettebbek voltak a viszonyai. Nem tudom. Hosszú éveken át nem láttuk. Eltűnt előlünk.

Miért? Ki kérdezte volna tőle?

Csak mikor szegény uram haldoklott, jött vissza búcsúzni egy napra az ezer fájdalomtól átszántott arcú barát...

Azután megint eltűnt, nem láttam többé soha.

MUNKÁCSY.

Régen volt... Soha szebb képet nem írt, nem festett lángelme, mint amilyen az volt, amihez két óriás ült modellt egy este az uram műtermében Jókai asztalánál. Egyik ő maga volt, a másik Munkácsy.

Sokszor éreztem azt, amiről beszélni akarok, hogy a nagy emberekből valami egészen különös »zsenikisugárzás« árad; sugárzás, ami melegít, izgat, felemel. De sohasem éreztem olyan intenzíven, mint azon az estén.

Amint ott ültek egymás mellett Jókai, Munkácsy, - körülöttük is sok kiváló ember - zsenijüknek s az értékes szellemeknek szinte érezhető volt ez a kisugárzása.

Eleinte látszottak falak, bútorok. Látszottak emberek fekete ruhában. Ha a kezüket megmozdították, tudtam, homlokukat simítják, borospohár után nyúlnak. De azután egy óra, másfél óra múlva - mint sűrűn úszó cigarettafüstöt - érezni lehetett a sok intelligencia, tehetség, gondolatsugár összesűrűsödött, izzó, forró, ködös, lángoló rétegét. Ha a festő megmozdította a kezét, a sűrű ködből alakok váltak ki. Színes, ragyogó képben csoportosultak a falra, plafónra. Ha az író egy pontra nézett, ott - sarok vagy asztalsücsök volt az - mesealakok ugráltak. Ha a politikus összeráncolta a homlokát, az ablak alatt csataordítás, tömegzaj hallatszott.

Mikor aztán benyitott a cseléd, a gőzölgő feketekávé illata felébresztett álmunkból. Tárgyak lettek a tárgyak - emberek az emberek.

Jókai, Munkácsy megint ott ültek egymás mellett az asztalfőn és mi néztük és bámultuk őket. Milyen csodálatosan szép volt az a két fej! Tulajdonképpen hasonlítottak; mindkettő puha, méla északi típus, de mennyivel fiatalabb papa, az annyival öregebb...

Munkácsyt nem tudnám máshoz, mint szelíd hímoroszlánhoz hasonlítani. Nem vad, félelmes, de sokat szenvedett, »szelidítőtl«: az élettől, betegségtől apatikussá vált oroszlán.

Órákig elült, anélkül hogy szavát hallottuk volna. Szemei messze távolba meredtek; fáradt volt, beteg volt, öreg volt.

A lelke valahol messze bolyongott. Mintha Magyarországtól egészen Szibériáig síkság, síkság volna és a puszta végén alakokat látna...

Azon az estén különösen sok-sok szeretet vette körül. Kiválogattuk legjobb barátait, kedvenceit. Azt akartuk, bármerre néz, fáradt szeme jólesőleg pihenhessen neki kedves arcokon.

Félhomály volt, sötét ernyőt kellett a lámpára akasztani, mert fájt neki a világosság. Még így is be-behúnyta a szemét, végighúzta kezét fáradt homlokán. Szemei, csodálatos sárga szemei tompán néztek a messzeségbe.

Vacsora után már alig-alig szólt valaki. Halált, pusztulást láttak az óriásokat figyelő, saját belsejükbe visszanéző komoly, szomorú szemek. Mindenki érezte, sejtette: utoljára látja a szelíd oroszánt és mindenki elrémülve gondolkozott azon, milyen nagy, komoly, félelmes valami a pusztulás, ha még ilyen életek se kerülhetik ki...

Ami lelkeség, vallás, misztikum ezekben az embereken elrejtve vagy nem elrejtve csak volt, életre kelt a legmagasabbra fokozható nagyságában. Aggódó, tisztelő, féltő gyerekek lettünk mindannyian.

Mindig melegebb, bensőségtejtesebb lett a hangulat. S mintha Munkácsy megérezte volna a feléje sugárzó sok szeretetet, féltést, odakönyökölt az asztalra, fejét kezére támasztotta: »De jó itt nálatok, Árpádkám, sokszor el fogok jönni, sokat szeretnék veletek lenni« - mondta.

Egymásra néztünk és mindnyájunk szeme nedves és fátyolozott volt.

De ő mindezt nem látta.

Valahol messze, nagy magyar alföldön, csárdaszobában búsuló betyár ül árván az asztalnál... fehér inge villog, sötét, komor a feje, sötét a háttér is, barnaszínű az asztal. A betyár dúdol bús magyar nótákat... Ez, ez az én nótám!

És ő is elkezdett fütyörészni halkan, nagyon halkan.

És hallga, hallga csak: távol, meseországból még halkabban, puhábban Jókai hangja vele dudorászott, vele álmodozott...

* * *

A nagy embereket a természet rendesen különös bűbájjal áldja meg. Hang, tekintet - vagy mozgás, de valami más, mint a mienk, halandóké.

Legtöbben ismerik ezt az erejüket, fel is használják. Munkácsynál öntudatlan volt. Lehet ugyan, sejtette, mennyire hat mindenkire különös, fáradt, idegen járása, mozgása, de nem sokat gondolkozott rajta, mint ahogyan semmin se gondolkozott a képein kívül. Az egész ember nem volt más, mint egy nagy, óriási ecset.

Azt hiszem ez a rejtélye annak, hogy az ő tehetsége mint valami egészen külön élő, melegítő dolog sugárzott körülötte. Legtöbb nagy embernél összeolvad, eggyé lesz magával az emberrel, más tehetségeivel, szellemével, egyéb ambícióval. Nála egészen külön volt a kettő: ember és festő. Az ember megmaradt annak, ami tizennyolc éves korában volt: egyszerű munkásnak. A zsenijét hordozta magában mint isteni szikrát, ami az »Örök Művészet«-ből éppen, véletlenül, Munkácsy Mihályba pattant.

Királyi korona, bíborpalástként viselte a maga óriás voltát. Öntudatlanul és mégis öntudatosan. A gyerek öntudatával, aki hallja: szép, de nem tudja, mit jelent szépek lenni. Csak ösztönszerűleg érzi, hogy kiválik a többitől s ez jól esik neki.

Ő se gondolkozott rajta, miért is olyan nagy? Hogy lett azzá? Mi is az a nagyság? Csak melegítette az ösztönszerű sejtés: »Legnagyobb vagyok! Óriás vagyok!«

De miért is gondolkozott, töprengett volna? Mi köze volt öneki a világon máshoz mint az ecsetjéhez?

Az pedig úgy engedelmeskedett neki mint a mesebeli vessző. Szemei, csodálatos, messzenéző sárga szemei meglátták a képet, amit a Múzsza eléjük vetített, s a varázsecset vászonra vetette.

Ezért nem tudták Székely Bertalannal szeretni és megérteni egymást. Az egyik csupa gondolat, probléma, agyvelejének szüntelen mozgó kerekei megőrölték munkaképességének összes frissességét. A másik csak tehetség, aki sose gondolt arra: mit fest? miért fest? hogy fest? - és épp ezért sikerült talán minden neki. Nem érdekelt semmi, szeretni csak a piktúrát szerette. Egy festői szék, szőnyeg vagy abrosz közelebb állt hozzá, mint a világ összes tudománya, könyve, embere.

És ez volt az ereje.

- - - -

Munkácsyt csak öreg, beteg korában csalta meg néha Múzsája. Egyedül hagyta s ilyenkor keservesen, kínlódva festett. Azért volt olyan szomorú, fáradt...

Szürke ruhájában, galambszín hajával úgy járt-kelt a földön, mint a mesebeli király. Olyan országnak a királya, ahol az emberek oxidált ezüstből vannak...

* * *

Lesz-e még intenzíve ösztönös művészet Magyarországon? Fognak-e még forró, lángoló agyvelők mámoros képzetekkel, l'art pour l'art, csak művészetről beszélni, igazságait keresni, tőle megrészegetni?

Fognak-e még?

AZ URAM.

Talán különösnek tetszik, hogy papárol sokkal kevesebbet írtam, mint amennyit, tudom, vártak tőlem.

Túl közel állott hozzám, túl össze volt forrva az életünk, nem tudom különválasztani az övét az enyémtől. Majd annál többet mesélek róla a második könyvben.

Nem szerénység, inkább hiúság, női ösztön, hogy azt szeretném: a magam személyével csak akkor foglalkozzon a világ, ha már egy fehér orgona, egy fekete lilium és egy kis fehér petúnia fog a sírom felett nyílni. Talán csak fog?

Ha pedig róla írnék, magamról is kellene beszélnem.

Abban a könyvben: színes lelkiéletem naplójában benne lesz minden, amivel most adós maradtam.

Ugyanez áll még sokkal fokozottabb mértékben az urammal szemben is. Akartam, próbáltam, nem ment. Nem tudtam objektíven látni.

A fiatal, ragyogó Fesztyről már úgyis írtak sokan, szépen; a töviskoszorús ember küzdelmeit, szenvedéseit pedig nagyon közélről láttam, magam is végigcsináltam. Túlságosan fájna. De mert mégis szeretném, hogy ez a könyv az ő sírja felett is kis virágként nyílhasson, az a gondolatom jött, beszéljen róla a kislánya, akit gyerekkori naplója is segít, és akit, bár szinte kivette részét az utolsó évek sötétségéből, fiatalsága mégis kis világossággal elválasztott az állandó ködtől.

AZ ÉDESAPÁM.

ÍRTA FESZTY MASA.

Furcsa, hogy így belekontárkodom a kész könyvbe, de úgy-e érthető a belső kényszer, ami az édesanyámat arra bírta: hogy ezt kívánja tőlem, engem pedig, hogy engedelmeskedjem?

Mindkettőnknek közös akaratumk, vágyunk az édesapámról egyet és mást elmondani azoknak, akik ismerték, szerették, de sokszor félreértették.

Miután olvashatóbb írásom lévén, az egész könyvet lemásoltam a nyomda számára, annyira vérré vált bennem édesanyám gondolatmenete, stílusa, hogy, azt remélem, kis írásom nem fog diszharmóniát okozni, bele fog illeszkedni az egészbe.

Csak arra törekszem. (Egyéni, még, ha akarnák se tudnék lenni.) Bocsássanak meg, ha nem sikerül úgy, amint szeretném.

*

Ha élt valaha a szó régi, klasszikus értelmében tragikai hős, úgy az Feszty Árpád volt.

Kevés ember felett ragyogott úgy a nap az élete hajnalán, delén, és kevés ember fölé borult olyan sötét, fekete éjszaka az élete alkonyán.

Mikor Maeterlinck szerint elhagyta a meg nem született gyermekek országának küszöbét, kis kosárkájában túlsok szépséget, tehetséget, intelligenciát, ragyogást, dicsőséget, egészséget hozott.

Ez lett a tragédiája.

Michelangelo - sokan mondják - tán sose lett volna azzá, amivé lett, ha fiatalkorában nem törik be az orrát. Az édesapám még sokkal nagyobb festő lett volna, ha például csúnyának születik, ha dadog, ha nincs olyan éles érzéke a politikához, ha nem tud írni, - még tovább, - ha nem mesés lovas és csárdástáncos, egyszóval, ha nem sikerült volna neki a világon minden.

»Ez is lehetnék. Az is lehetnék, tíz különböző életet élhetnék«; ez az öntudat alatti érzés okozta, hogy mint Méray-Horváth Károly olyan pompásan három szóval kifejezte: »egész ember, reneszánsz alak akart lenni«.

Nemcsak arra vágyott, hogy nagy festő legyen, - e m b e r r e m e k e t akart magából faragni.

Fordítva, de (ahogy mama írásából megítélem) Székely Bertalan tragédiájához hasonlít az ő tragédiája is.

Az b e f e l é tépte, boncolta magát széjjel. Annak az agyvelejét belső férgek rágták.

Az édesapám kifelé sziporkázott. Lelkét vadmadarak, sasok marcangolták és szórták szét a szélrózsa minden irányában.

Talán ha kosarából mindenből kicsit még nagyobb adagot hozott volna: Leonardo-szerű univerzális zsenivé lett volna. De még tovább megyek. Talán elég gazdag is volt a kosár tartalma, csak rossz időben indította vele útnak a Teremtő. Rossz időben, és egy nagyon szegény, nagyon kicsiny országba...

Talán ha egy hatalmas nemzet fiának születik, ha háta mögött áll egy óriás mecénás óriás tőkéje, pápáé, fejedelemé, vagy amerikai milliárdosé, talán kifejlődött volna reneszánsz arányokban.

De nem, még akkor sem. Túl nehéz természet volt. Nem tudott kérni, nem akart kapni.

Most, írásközben jut eszembe: egyszer tálcán hozta eléje sorsa a szerencsét.

Pici voltam, nem emlékszem rá, csak az apám s anyám elbeszéléséből tudom az egészet. Vilmos császár kedvenc udvari festője (nevét elfelejtettük anyám is, én is) és Norman, akinek szintén nagy befolyása volt, el akarták papát Berlinbe vinni udvari festőnek.

Óriási jövőt, pénzt, dicsőséget jósoltak és ígértek neki.

Azt hiszem, jól számítottak, mert megfelelt volna az építés nagy idejében Vilmosnak az az ember, aki sziporkázó szellemével, tehetségével, tüzes, magyar temperamentumával emelné az udvari élet fényét, freskóktól kezdve lakomák rendezéséig.

És papa mégse ment.

Igaz, mama is lebeszélte, aki sohse szerette Berlint, hideg városnak tartotta. De különben se ment volna.

Nem akart idegen dicsőséget szolgálni, és nem akart alkalmazkodni. Pedig szerette, fess embernek tartotta a császárt.

És volt még egy-két ilyen eset, amikor, ha meg tudott volna önmagával alkudni, más lett volna az élete.

Nem tudott.

Sohse bánta meg.

Mikor már minden összeomlott felettünk, akkor is büszkén emlegette és mint élet-filozófiát tanította nekem: legnagyobb boldogság a tiszta önérzet érzése.

És, becsületünkre legyen mondva, az édesanyám, én, mi se bántuk meg, mert annyira szerettük olyannak, amilyen volt.

*

Talán ha fiatal korában sokat kell szenvednie, nem egy egészséges, vidám falusi fészekből indul ki, - imádott édesanyja nem a magyar háziasszonyok és anyák mintaképe, aki a legboldogabb fiatalságot teremti fiainak, - ha vannak szomorú, álmatlan éjszakái, talán akkor már fiatalon megérti: hogy csak egy dologban élheti ki magát az ember, s többet néz befelé a lelke mélyébe. Ha a múzsához valahonnan, valamitől néha menekülnie, ha a múzsának néha barátot, vigasztalót, asszonyt, szerelmet pótolni kellett volna...

De nem volt k i t pótolni! Nem volt h o n n a n menekülni! Mert mindenütt jó volt: otthon az anyja mellett, Pesten, a társaságban, szépasszonyok, jóbarátok között mindig, mindenütt jó volt, mindenki szerette.

Neki az élet vígsága, a nap ragyogása elől kellett menekülni!

Elutazott, bezárkózott, hogy egyedül lehessen.

Olyankor azután, a magány teremtő óráiban születtek lelke legmélyéből életért felsíró képei: bűbájos tájképvázlatok, bibliai kompozíciók. Olyankor, titkon, lázasan, szinte lopva dolgozott, míg egy cimbora be nem kopogtatott hozzá: »Árpád, te komolyan festesz? Miért? Hát nem a s z é p e m b e r vagy te? Hát nem azért teremtett téged az Isten, hogy mulass és a barátaid mulattatásáról gondoskodjál? Hogy megmutasd, milyen az igazi magyar temperamentum? Hogy te dirigáld ma este a cigányt? Te rendezd a készülő (ilyen vagy olyan) ünnepet? Te véd meg asztal felett politikai elveinket?«

Hívta, hívta az élet, rohant a karjába, - s a műterem napokig üres maradt megint.

*

Hol voltam én még akkor?

De anyukám annyit mesélt erről az időről - szinte látok mindent. Így volt. Így kellett lenni. No, meg örökölttem papától a vágyat mindazután, amit ő tudott is. Csak a vágyat. De az elég ahhoz, hogy nagyon-nagyon tudjam érteni.

Az, akiben pusztán vágyon kívül a biztos öntudat is megvan, hogy mindazok az utak, amiket be szeretne futni, sikerrel végződnek: lehetetlen, ha csak egy lábbal is, szívdobogva, lopva, de pár lépést mégis ne tegyen meg rajtuk!

És a sok pár lépés: elfecsérelt évek, kiaknázatlan élet.

*

Azután Jókaival hozta össze a sors és Jókai barátaival, akik, bármilyen nagy írók és politikusok voltak, a művészethez nem igen értettek.

Édes anyám meséli (erről írni is akar egyszer), milyen kedves, gyerekes, naiv fogalmai voltak nagyapának a képzőművészetről.

Papába beleszuggerték a tarokkparti kedves, öreg alakjai, hogy neki, Jókai vejének nagy, óriási, dekoratív történelmi képeket kell festenie.

Így született meg a magyarok bejövetele is.

Mama és festő, kritikus, fiatal író barátai könyörögtek: Maradjon a tájképnél, senki úgy, mint ő a magyar földet nem érzi. Nagyobb dicsőségére válik hazájának, ha világhírű festő lesz, mintha ezerméteres figurális képeket fest.

A Föld, a fa, a magyar fűzfák sohse fogják megcsalni...

Hiába volt. Majd! Ha ezzel kész lesz. Majd! Ez volt az örökös reménytelen válasz.

*

Szegény édes anyám. Sokat szenvedhetett. Lemondott a saját művészetéről, hogy az apját ápolja, hogy az ura művészetében olvadjon fel és mind a két áldozat - hiába volt.

*

Mikor aztán belefáradt az elkezdett munkába: kísérteni kezdték papát a gyallai fűzfák.

Itt kezdődnek az emlékeim.

Én is azt mondhatom, amit a könyv elején egyszer az édesanyám mond: szomorú emlékek.

Látom, amint esténként fáradtan simogatja homlokát. »Csak ezzel elkészüljek! Sose kezdek több nagy képbe. Kimegyünk Gyallára. Kis házat építünk, minden kedves gyermekkori bokrom, fám lefestem. Falusi lánynak neveljük Masát is. Meglátja, Rózsikám, másként fogunk élni, - csak ezzel elkészüljek.«

Látom, amint ott ült, vörös szobájában, egy pontra meredve, s álmodott csendről, Gyalláról, Kingyesről, fűzfasuttogásról, mindarról, amit holnap a lüktető élet elfelejtet vele, hogy este megint, új ből kísérthesse és harmadnapra új ből elfelejtse...

*

De minden szál hajjal, - ami szép, dús, fekete hajában megőszült, - többször és többször fogta el a vágy önmaga után, többször jöttek órák, mikor kivilágosodott előtte, milyen tragikus, rossz vágányokra hajtotta életét, s olyankor nagyon, nagyon szenvedett.

Valamikor gyerekkorában, egy cigányasszony azt jóslta neki: kilencven évig fog élni.

Ez a jóslás tartotta fenn a kétségbeesés nehéz óráiban. Fanatikusan, babonásan hitt benne, és abban, hogy még van idő, helyre hozhat mindent.

Attól az időtől kezdve, hogy hármas képét (Krisztus temetése) elvégezte: mindig jobban eltávolodott a külső élettől, mindig bensőségtejteljesebb lett, mindig jobban megszerette a mesterségét.

Utolsó éveiben egész beteges, különös, vallásos érzésévé vált a művészet imádása.

És itt lesz tragikai hőssé: mikor az élet, a tapasztalat, a nagyság valódi lényegének igazi felismerése intóm, lelke mélyéből jövő munkához vitték volna: k e s ő v o l t .

Még megfestette azt a pár gyönyörű tájképet utolsó gyűjteményes kiállítására, lopva, mert akkor már robot munkát kellett végeznie. Akkor már összeomlott a kis velencei palota, minden.

Akkor már úgy festett, hogy a hordár az ajtóban várt, órával kezében s minden öt percben bekiáltott: »Nagyságos uram, hét óra lesz már és a képkereskedő bezárja a boltot. Pedig azt tetszett mondani, még ma el kell vinni.«

»Mingyárt, mingyárt, öreg. - No kész van. Csak vigyázzon, össze ne kenődjön, friss a festék rajta. Aztán holnap megint visz egyet, mint máma...«

Így ment több éven keresztül...

És a pénz nem a jelennek, nem a jövőnek, hanem a multnak, a háznak kellett, a háznak, amiből rég kijöttünk. Ez volt a legkeservesebb.

Dolgozni olyan estéylekért, multságokért, tulipán-mozgalmakért, amik rég, rég elmultak, rég meg lettek siratva...

*

Ebben az időben, mikor tucatszámra gyártotta a képágensek számára a sisakos vitézeket, almás menyecskéket, dolgokat, amiket utált, de amit a publikum úgy vett, mint a zsemlyét, - vagy két éven át nem engedett minket a műtermébe.

Kérdezni se volt szabad, mit dolgozik. Néha heteken át ki se ejtettük a »festés« szót este, vacsoránál.

Csak az optimizmus tartotta benne a lelket. Hihetetlen tervei voltak. Minél feketébb volt jelenje, annál rózsásabb jövőt épített magának.

Minél kevesebb kilátása volt rá, hogy Gyallára juthasson, annál mohóbban, szívet facsaróbban vágódott utána.

Mama az orvostól tudta meg, hogy nincs jól. Szívujja mindig, mindig komolyabb lesz.

Nekem nem mondták meg, de valami különös, furcsa ösztönnél fogva éreztem, tudtam, hogy a szép tervek, remények közül, amiket órákhosszat el-elszövegetünk, egy se fog bevalni... Hogy mi? azt nem sejtettem, de valami nagyon, nagyon rossz fog jönni...

Szomorú esték voltak!

*

Annak, hogy műtermébe nem volt szabad bemennünk, végzetes következménye lett.

Rossz volt a kályhája, és ezt senki se tudta.

Egyszer, - tán másfél évvel a halála előtt, - valami fontos okból muszáj volt vele napközben beszélünk.

Elmentünk hozzá. (Lakásunk a Damjanich uccában, műterme pedig a Rottenbiller uccában volt.)

Amit ott láttunk, az rettenetes volt!

Párducbőreit magára csavarva, lila ajkakkal, jéghideg kézzel lázasan dolgozott, s mert kétségbeesésünk, szeretetünk, sajnálatunk valahogy őszintévé tették, bevallotta: már a második télen fest így, de sose volt egy napja, amit arra szánjon, hogy a kályháját megigazítsa; ...ezért nem akarta, hogy eljőjjünk hozzá...

*

Ha ennek az embernek bűne, hibája, valami levezekelni valója lett volna a földön, azon a két rettenetes télen, mikor vacogva, prémekbe burkolva, dideregve festett olyan képeket, amiket gyűlölt, utált, mikor az álmaira még csak gondolni se mert, mikor szívdobogást kapott a kéjtől, vágytól, meghatottságtól, ha hetenként egy órát, pár vonást odakenhetett két éve ott alvó egyik tájképére, - azon a két télen levezekelt mindent.

Pedig nagyon kevés volt az ő hibája.

És azok is csak nemes, szépvonalú hibák: a dúsan megrakott kosár következményei voltak.

Ennek az embernek muszáj volt hiúnak, dicsvágyónak lenni.

Egyéb hibája, azt hiszem, nem is volt.

Az alkony óráiban még ez is lekopott.

Lekopott róla minden, minden gyengeség, megvalósult az álma: emberremekké lett. Úgy ment az Isten zsámolya elé.

*

Mama meséli, volt idő, az összeomlás előtt, mikor féltették, ő s barátai. Hónapokig tartott a rémes küzdelem.

Két út állott előtte.

Megmaradni nagyúrnak, mint nagyurak szolgája, bókolni, hajlongani, kérni és köszönni (erre az időre esik a német császár-ügy is); vagy sebzett vad módjára szótlanul visszahúzódni?

Azt mondják, úgy járt le s fel szobájában naphosszat, mint oroszlán a ketrecben.

Kínlódott. Nagy küzdelem volt.

De megtisztulva került ki belőle!

És még jobb, nemesebb, igazabb lett azontúl.

*

Papa két legszebb tulajdonsága: hihetetlen jószíve s az irigységnek egészséges embernél egészen szokatlan hiánya volt.

Megható, hogy örült kollégái sikerének! Ilyenkor olyan büszkék voltunk rá mamával!

Kollegialitásának egy nagyszerű bizonyítékára még jól emlékszem; mintha tegnap történt volna.

Utolsó gyűjteményes kiállításának a (Nemzeti Szalon, 1910 vagy 11) megünneplésére barátai bankettet rendeztek.

Hogy, hogy nem, - kinek a közbenjárására, már nem tudom - Tisza István bejelentette, hogy eljön s nagy beszéd keretében papa magyar földből táplálékot szívó művészetét fogja mint követendő példát mutatni a laikus nyelven oly helytelenül »modern«-nek nevezett művészeti törekvésekkel szemben.

A teljhatalmú miniszterelnök nem szerette papát, hisz ismeretes volt forradalmár, független természete. Nagy előnyöket jelentett volna a kiállítás sikerére nézve Tisza közeledése.

És papa - visszautasította.

Nem engedheti, - mondta - hogy ő legyen a fegyver, amit azok ellen fordítanak, akikkel ugyan sok tekintetben nem ért egyet, de akiknek a vezetője nagyon, nagyon kedves, régi barátja.

*

És annak, akiért ezt a romantikus gesztust csinálta, azt hiszem, mai napig sincs róla fogalma.

Alapjában véve, papánál nem is volt érdem a lovagiasság. Nála olyan természetes volt, mint más embernél az, hogy alszik, ha álmos, vagy hogy kalapban megy ki az uccára.

Akkor lett volna meghökkenve, azt hiszem, ha valaki azt kívánta volna tőle, hogy legyen irígy, ártson a barátainak.

Ugyanígy volt a bátorsággal is. Azt az érzést: félni - meg se tudta érteni.

Mind, mind a dús kosárka ajándékai.

Érdem mé valami lelki jószág vagy nagyság csak akkor válik, ha azért keservesen verejtékeznünk kell.

A katona, aki gyáva és mégis bátran harcol, az irígy, aki dicsér, mikor marni szeretne: ezek a hősök!

Őneki, csak a hiúságával kellett küzdenie.

*

És ez a nagyszerű kivonata az erőnek és férfiasságnak olyan lágyszívű volt, mint egy kicsi gyerek. Ha valami szomorút beszéltek előtte, halottsápadt lett, szédült, közel volt az elájulás-hoz.

Adakozása pedig anekdótaszerűen ismert. A hordárok, modellek még most is áldják, emlegetik. Sőt, azt hiszem, a város csirkefogói is!

Mert ez volt a mottója: »Inkább kilencvenkilencszer csapjanak be engem, mint hogy egyszer ne adjak olyannak, aki megérdemelné«.

A pénz nemismerésének, mondhatnám dobálásának annál a hihetetlen fokánál ez az alapelv, - többet, azt hiszem, mondanom se kell!

Jó pár sorral előbb, Tisza elmaradt beszédéről mesélve, azt írtam: »Sokban« nem értett egyet az új szépet keresőkkel.

Igen. Csak sokban. Mert téved, aki azt képzei, hogy papa konzervatív volt.

Mozgalmas, kaleidoszkóp élete miatt soká nem vette észre a körülötte csírázó akarásokat.

Egyszer aztán (úgy 1910 körül lehetett az is) mégis meglátott valamelyik neves műbarát gyűjteményében egy gyönyörű Césanne-t.

El volt bűvölve.

És attól a naptól fogva most már öntudatosan kerülte a természeti szépségek új meglátóinak minden kinyilatkozását.

Félt. Félt, hogy túlságosan fognak rá hatni, hogy még keservesebb lesz a sisakos vitézeket és almás menyecskéket gyártani.

Félt, hogy megérti: talán ha idején meghallotta volna a gyallai fűzfák feléje sírását, a martosi asszonyok színes ruhájának felé kacagását, - ahogy ő a magyar földet, levegőt érezte, szerette, ott a Csallóközben - a primitív bájában grandiózusan szép Zsitva partján elnyúlt ázsiai-szagú kicsi falujának: *M a r t o s n a k* a magyar Millet-je lett volna...

*

Martos! Martosi parasztok!

Mi volt ő azoknak!

Most is visszavárják. Nem halt meg. Visszajön. Csak a cseh finác nem engedi be a falu határán. Félt, hogy tüstént kiverné...

Ilyeneket hallottunk a nyáron, mikor ott jártunk.

Pedig ott alussza örök álmát egy órányira tőlük - a gyallai kriptában.

Pedig ők tették rá a nagy tarkaszalagos koszorút - »Csallóköz minden színét, álmát és virágát«, - ahogy Lőrinczy György a temetésen olyan szépen mondta. Mégse tudják elhinni.

Mégis visszavárják - »Az Ő parasztjai«.*

*

Még mint apáról szeretnék beszélni róla.

Sokszor láttam rosszaló kérdőjelet az emberek arcán: »Miért nem spórolt, ha gyereke volt?«

Ilyenkor rettenetes keserűség fojtogatja a torkom és azt szeretném kiáltani: bolondok, bolondok vagytok, hát spórolhat egy meteor? El tudjátok képzelni, ti, akik ezt kérdezitek, mennyivel jobban szeretett ő engem, mint sok apa, aki milliókat hagy a lányára? El tudjátok képzelni, hogy nekem ez az érzés: az Ő lánya vagyok! Hogy ez az érzés és az, hogy olyan volt - amilyen volt - amilyennek imádtam, többet ér a világ minden milliójánál?

De minek is beszélek?

Úgy se tudnám úgy elmagyarázni, - amit szeretnék - mint ez a kis bakfisnapló-töredék.

*

1912 december 10.

Édes jó apukám! Soha még ennyire nem éreztem, milyen végtelen, végtelen jó, mint ma este.

Furcsa, szótalán volt egész vacsora alatt. Végre megfogta a kezem, végigcsókolgatta az ujjaimat - ahogy picci koromban szokta - s olyan különös, félős hangon kérdezte: »Úgy-e, nem vagyok én rossz papája magának?«

* »Az én parasztjaim« címen jelent meg papának egy novellás kötete.

Mama is, én is csak néztünk, felelni se tudtunk. Papa folytatta: »Tegnap este a Kis Dorritot olvastam az ágyban. Éjjel azt álmodtam, én vagyok szegény kis lány apja; - olyan intenzív volt az álom - ma is kísértett egész nap. Azóta mindig azt képzelem, Maga szenved és én nem veszem észre«.

Édes, édes, édes jó apukám!

Sírva borultam a nyakába. Mama szeme is könnyes lett.

Alig bírtuk kiverni a fejéből ezeket az örült gondolatokat!

Én, akinek olyan jó dolga van, akit úgy szeretnek a szülei, én és a kis Dorrit!

Hát nem örültség?

Szegény apukám! Mostanában annyiszor észreveszem, fáj neki, hogy nem nevelhet olyan luxusban, mint pici koromban.

De hisz nem kell ez nekem!

Mamával soká beszélgettünk s elhatároztuk, még jobban fogunk tettetni, ha esetleg fáradtak vagyunk, vagy rossz kedvünk van.

Nem szabad neki tudni, csak sejteni se, ha néha nem is klappol valami a háztartásban.

Hisz ez oly mindegy! Olyan mellékes.

És nem tart soká! Ha meglesz a kiállítása, a pesti és a vidéki, egyszerre jól lesz minden... stb., stb.

Január 22.

Ma este pompás hangulat volt! Apukám egy gyerek. Patkót talált. Konflison ment az Andrassy úton, megállította, kiszállt, felvette.

Egy patkóért megállni kocsival! De ő oly babonás.

Azt mondja, napok óta rosszul mennek az ügyei (Panorámás, stb.) s egy órára rá, hogy a patkót megtalálta, minden jóra fordult.

Lelkünkre kötötte, őrizzük. Majd az ajtóba szögezzük.

Olyan édes! Mindig arra gondol, annak örül, hogyha a tervei sikerülnek, micsoda kis királylány leszek én!

Mi mindent akar venni! Hogy akar a társaságba bevezetni! Hogy örül az első bálomnak!

Én is örülök, de legjobban a gyallai háznak és az őzikének meg a ponny-fogatnak!

Papa azt mondja, neki gyerekkorában Gyallán egész kis állatkertje volt, róka, sas, kígyó. No ez nem kell, csak őz! Őz! Anyukának meg sok macskája lesz! Papának csak kutya kell. Neufundlandi stb., stb.

Március 4.

Istenem, mikor lesz megint jókedve papának? Rémes, mindig miattam aggódik. Rohanva jött fel a lépcsőn s ijedten kérdezte:

Itthon van-e Masika?

Nincs valami baja? Kifutottam az előszobába, agyoncsókolt; amint kilépett a műterem-házból, meséli, az uccán mintha síró, panaszos hangomat hallotta volna, amint »papát« kiáltok. Ment a hang után, de nem látott sehol, csak a népes ucca zsibongott körülötte. A hang üldözte tovább, azért futott haza olyan lélekszakadva...

Édes jó apukám! Pedig hogy árt neki a lépcső!

Miért ez az örökös képzelődés? - stb., stb.

*

Hát szerethette apa jobban a lányát?

Folyton az én jövőmön aggódott. Fellegvárait azért építette, - mert nem tudott volna a nélkül a remény nélkül élni, - hogy ragyogó lesz a fiatal lányságom.

Hogy kényeztetett! Olyan előzékeny, - szinte hódolatteljes volt, - mintha nem az apám, de egy középkori lovag lett volna, s én az elkényeztetett várkisasszony!

Aki ezeket olvassa, úgy-e megéri, miért gyűlölöm annyira a csúf ostoba kérdőjeleket?

*

Amint így végiggondolom utolsó éveit, a szürke hetek, hónapok sűrű, fekete ködéből ragyogó kép jelenik meg előttem: vakító déli nap, csillogó kék tenger, távoli vitorlák, apukám boldog mosolygós arca... s újra előveszem a naplót.

Lovrána, 1914 husvét vasárnapja.

(Két hónappal azelőtt, hogy itt hagyott minket.)

Csodás, tavaszi napra ébredtünk. Kilenckor bementem papa szobájába: már készen volt, épp a kabátját húzta fel - szép, bársony kabátját - s boldogan nevetett: »Na, mit szól az időhöz? Ma megyünk ám kirándulni! Aztán, szinte kérve tette hozzá: jó volna Ikába menni ebédelni.«

Különös, - mióta beteg - mintha elvesztette volna akaraterejét. Szívfacsaró, a legapróbb dolgokat szinte kéri az embertől...

Tizenegykor indultunk. Hogy örült! Hogy sietett Nem érezte, hogy fájdalmai vannak, csak arra gondolt, hogy ma festeni is fog!

Útközben, míg a villamoshoz értünk, alkudni kezdett egy öszvéres asszonnyal. Gyallán, ha meglesz a kis ház, azt akar tartani.

Rögtön elmagyarázta, jobb a szamárnál, lónál és ha onnan vitetjük is, mindig a legolcsóbb. A végén elhittük. Igaza lesz mindenben.

Hogy élvezte a panorámát a villamosból!

De még nagyobb lett az öröme, mikor meglátta a búbajos kis vendéglőt pont a tenger partján.

Közel, előre ültünk. Az enyhe, sós tengeri szellő arcunkat simogatta, melegen, forrón tűzött ránk a déli nap. Apukám kábultan dült hátra székében. Levette kalapját, szívta, szívta a levegőt, kezeit az asztalra tette, hogy melegedjenek, barnuljanak... Vagy tíz percig ült így, azután lassan felénk fordult, ránk mosolygott a szeretet, boldogság, minden emberi szép és jó kifejezésével az arcán, nevető édes fekete szemeivel... Hogy tudnak azok a szemek mosolyogni! Kicsinyek lesznek, de még jobban ragyognak, hihetetlen jóságot fejeznek ki.

»Milyen isteni ez a nap!« Végigsimította homlokát, szegény, fáradt fejét, azután meghatottan csókolgatta a kezünket.

Arra ment a pincér: »Rózszi, nézze, nem scombri van a kezében? De, az a, - tyű, teringtét, ez lesz ám az ebéd!«

Rendelt. Csak, haragudott, hogy szakértő kifejezéseit nem értette az ostoba osztrák kellner.

De a scombri jó volt s élvezte, mint előbb a tavaszi szellőt, napsugarat.

Ez az ő csodálatos örök eltetője: minden jónak, szépnek, úgy tud örülni, mint egy kicsi gyerek.

Istenem! Hát megértük, mégis! Évek óta tervezzük: husvétra lemegyünk Velencébe. Oda nem jutottunk el. De hisz ez is boldogság; hogy örült apukám! »Most, hogy Masika nagylány, nem kell gouvernante, hármásban, egyedül«...

Megértük!

És ez a nap olyan szép volt, szinte attól félek, ilyen nem lehet több, valami rossznak kell jönni utána.

Fogunk-e még az ikai kis kocsmában ebédelni? Fogok-e még a sziklákön olyan boldogan ugrálni?

Istenem, úgy-e nem olyan a m á m a, mint viharos időben percre kivillanó nap, ami után még haragosabb lesz az ég?...

Ebéd után elvezettük papát a strandra, egy gyönyörű pontra. Leült kis festő-székére, és elővette, betegsége óta először a vázlatkönyvét és rajzolt! Hogy dobogott a szívünk! hogy lestük minden vonását!

Gyorsan elfáradt. Kicsit sétálni kívánt. Vezettük. Mentünk. Ragyogott körülöttünk minden. A strand egy kanyarulatánál örülten kezdett verni a szívem, olyan hihetetlen szép volt: fantasztikus, össze-visszakuszált sziklák, ragyogó sárgák, szerelmesen csókolták őket gyémánt és azúrhabok; a fákat hátulról glóriaszerűen megaranyozta a nap, örületes, földöntúli fényözön és mi belementünk, mentünk, mentünk szívdobogva a boldogság felé...

*

És azóta nem nevettek többé azok a szép szemek.

Mert, mégis csak viharközi napfény volt s utána csúf, szomorú idők jöttek.

Esett. Hideg volt. A tenger sötéten, fenyegetően nézett ránk.

Nem gyógyult. Egyre jobban kezdte türelmét veszteni, egyre szomorúbb lett.

S mikor egyszer megtudta, - hogy a gyallai kis házból sose lehet semmi - a szegény fáradt szív megszakadt.

*

De legalább ez az egy szép nap még megadatott neki!

Szerette az Isten.

Közben, egyszer, - megint jobban lett, megint sütött a nap, - megint sétáltunk a parton. Megint megcsalt a jókedve, megint reménykedtünk, boldogok voltunk - - - -

Szembe jött velünk egy pesti jó barátja, szép bájos feleségével. Ők is mosolyogtak, ők is velünk örültek - - - -

Csak sokkal később tudtuk meg, hogy mikor búcsúzás után még egyszer visszafordultak, - azt súgta az asszony az urának: »Nézd meg jól Fesztyt! Utoljára látjuk. Ő már megdicsőült, mert ilyen szép élő ember nem lehet!«

*

Még valamiből látszik, hogy szerette az Isten. Két hónappal a háború kitörése előtt halt meg.

Hogy mit szenvedett volna, ha betegen megéri: azt még csak elképzelni se lehet.

Hihetetlen egy álmodó művésznél: egész életén keresztül kesergett, hogy rossz időben született, ő nem a csendes, meddő élet, de nagy idők embere. Harcolni, küzdeni szeretett volna, országot, világot rengető eszméért. Fajáért hőstetteket elkövetni: ez volt szerinte egy férfiolet legfőbb és legszentebb célja.

Fáradt óráiban fűzfasuttogásra, friss, tettvagyó hangulataiban csatazajra vágyott...

Ez az akció-vágy forgácsoltatta el vele idejét a ki nem virágzott tulipán-mozgalom, s egyéb nagy, nemzetmentő tervekre, amikből - Isten tudja, min múltott? - de sohase lett semmi.

Álomtéglákból rakta-e le az alapjukat? Vagy az idő volt rossz, az emberek még aludtak?

Magyar iparfejlesztés. Mi lett belőle? Két évig lótot-futott, fanatikus tüzzel dolgozott, s akkor megtudta, hogy a tulipánokat: **B é c s b e n g y á r t o t t á k !**

Szizifuszi munkája felett irtózatossá undorral, csömörrel, hátat fordított az egésznek, festeni kezdett.

De nem tartott soká. A »nagy dolgokat csinálás« láza újra elfogta. A magyar föld tehetségeit akarta megmenteni. Nekifogott, hogy keresztülvigye a rajztanítás megváltoztatását az egész országban. Ez a terv is csalódást okozott. És a többi, sok, mind, mind.

Isten, ha most élne! Most volna erős és fiatal! Mikor már csírázni kezdenek mindazok a tervek, amiket ő előre álmodott. Ha most élne!

Különben most is csak csalódna. Aki igazán nagyot akar és nem tud alkalmazkodni, az mindig csalódik.

*

Kicsiny koromban - éveken keresztül mint dajkamesével - azzal vigasztalt, ha rosszkedvű voltam, azzal gyógyított meg, hogyha beteg voltam: majd ha nagy lány leszek és eljön az új negyvennyolc - végleg felszabadul a megkötött nemzet, »ő is fővezér lesz és én az adjutánsa!« Gyerekké vált és együtt álmodtunk új »Talpra magyarról«...

*

A forradalom? Eljött az is. De hogy?

Eljött minden. De hogy? Jó volt hozzá az Isten.

Így csak saját álmainak a temetését nem bírta ki szíve, úgy - Nagymagyarországért kellett volna megrepednie...

*

Sokat, szépet írtak róla a halála után. De legszebb, legkifejezőbb nyolc rövid kis sor volt, - csodálatos az élet! - épp a Borsszem Jankóban.

Ki írta? Ma sem tudom. Tán jobb is.

Nyolc rövid sor. De benne van minden, az egész ember, az egész élete.

FESZTY ÁRPÁD.

1914 június 7.

Szines álmoknak magyar álmodója,
Elcsillapult hát ős fantáziád!
Nagy kebelére öleli a róna
Hozzája megtért, megtörött fiát.
Sírja felett dalt kelepel a gólya,
Szébb színeket bont minden kikelet:
Örökszép álmok örök álmodója,
Jó Feszty Árpád, - az Isten veled!